

Karl Marx ve “Görünmez El”¹

Heinz D. KURZ²

Çeviren: Ayhan BİLGİN³, Mehmet TARAKCIOĞLU⁴

Karl Marx and "Invisible Hand"

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 20.08.2018

Date Accepted: 23.11.2018

JEL Classification:

B1,

B24,

B31

Keywords:

Labour theory of value,

Marx, Karl,

Prices of Production,

Rate of Profits,

Sraffa, Priero,

Transformation Problem

ABSTRACT

The paper discusses Marx's contribution to political economy, focusing attention in his labour theory of value. The bad news is that his "law of value" cannot be sustained, because it is marred by inconsistencies and flaws. The good news is that the data, or givens, from which he started, that is, the system of production in use and real wages, suffice to determine in a consistent way the general competitive rate of profits and prices of production. The so-called "transformation problem" turns out to be a consequence of the mistaken analytical route Marx had taken. Piero Sraffa deserves the credit for having clarified all this. It is a pity that his findings are steadfastly ignored by many followers of Marx.

¹ Bu makale, Friedrich Ebert Vakfı'nın 31 Ocak 2013 tarihli ve “Karl Marx'ın bitmemiş bir projesinin tamamlanmış edisyonu olarak Kapital” Konferansındaki konuşmam da dahil, bir çok eski çalışmalarına dayanmaktadır. Çalışmanın yayınlanacak versiyonu için bakınız Kurz (2013). Ayrıca bkz. Faccarello, Gehrke und Kurz (2016).

² Prof. University of Graz, Institute of Economics.

³ Dr. Öğretim Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ayhanbilgin@artvin.edu.tr

⁴ Ankara Hacı bayram Veli Üniversitesi İktisat Doktora Programı, mehmet.tarakcioglu@gmail.com

1. Giriş

İnsan eyleminin, sadece arzulan hedefleri gerçekleştirmenin ötesinde, toplumsal ve iktisadi temelde, eylemde bulunan öznenin planlamadığı, amaçlanmadığı, öngörmediği ve evet, hatta hiç öngörülemeyen, sonuçlarının olduğu anlayışı, İskoç Aydınlanmasının ana kahramanlarından ikisi olan David Hume ve Adam Smith tarafından geliştirildiği şekliyle, Ekonomi Politğin ortaya çıkış noktasını oluşturur. Buradaki temel düşünce, tabii ki eskidir ve Tarihte çok gerilere kadar izi sürülebilir. Bu, toplum eleştirisi olduğu kadar fanatik/dinsel savunu da olabilen birçok farklı biçimlerde karşımıza çıkabilir. En etkili ve kışkırtıcı biçimde özellikle Bernard Mandeville'in Arıların Masalı-Fable of the Bees ([1705] 1924) adlı eserinde Hume ve Smith'in ruhlarını ısıtacak biçimiyle temsil edilmiştir.

Bütün bunların Marx'la ne ilgisi var? Takip eden bölümde tartışıldığı gibi, Marx'ın Ekonomi Politği, merkezinde, insan eylemlerinin amaçlanmamış sonuçları doktrininin spesifik bir biçimini barındırmaktadır. Daha açıkçası, kendi öz çıkarlarının peşinden koşarken, belirli bir sınıf temsilcileri olarak, kapitalistler, istemeden, öngörmeden veya hatta öngöremeden, egemen toplumsal ilişkilerin altını oyan ve nihayetinde onu devirerek kapitalizmi sosyalizm ile ikame den, "arkadan arkaya" diye söylenebilecek kuvvetleri harekete geçirir.

Marx, kendi yazılarında, durmadan Mandeville, Smith ve sözkonusu olan doktrinin diğer farklı biçimlerini temsil eden diğerlerinden bahseder ve bunları eleştirel bir şekilde tartışır. Marx, burada, bizim kısaca Adam Smith'e atıf yaparak anacağımız, "Görünmez El" doktrininin özgün bir biçimini geliştirir. Diğer yazarlarda, esasen bencil davranışın daima veya belirli durumlarda *kısa veya uzun dönemde*, bütün toplum için istenen sonuçlara neden olup olmadığı sorusu söz konusu iken, Marx'ın argümanı, *oldukça uzun, olağandışı bir zamansallığa* dayanır: Kapitalizm ve kapitalistlerin bencil davranışları, yüzyıllar boyunca, işçi sınıfının yoksunluğu ve sefaletine dayanır; fakat bu, aynı zamanda, uzak bir gelecekte, insanlığın refahı ve kendini gerçekleştirilmesinin koşullarını da yaratılır. İnsanlığın, insanın insan tarafından sömürülme baskısından kurtulması, sınıflı toplumların çeşitli aşamaları ve toplumsal üretici güçlerin kademeli bir şekilde gelişimi üzerine mücadele edilerek gerçekleşebilir. Böylelikle, işçilerin geçmişteki veya şimdiki kuşaklar tarafından "sömürülmesi-exploitation", bir bütün olarak, insanlığın gelecekteki refahı için temel taşı oluşturur.

Kapitalizmde bu sürecin çalıştırıcıları/işleticileri, yani yeni olanın yaratıcıları esasen kimlerdir? Bunlar, kapitalistlerden başkası değildir. Kapitalistler;

söz konusu toplumsal üretimin ve böylece üretim güçlerinin gelişimini hızlandıran, sürecin *fonksiyonerleri* şeklinde, "*toplumun savunucusu-procura der Gesellschaft*" rolünde fayda sağlayarak, kendilerini bu toplumsal zenginliğin *sahipleri* ve toplumsal emeğin *şefleri* göstererek ilerledikleri ölçüde gereksiz hale gelirler (MEGA² II, 4.2: 316; ikinci vurgu bana ait).

Tarih kendini tekrar eder:

Bunlar, Burjuva toplumunun ortaya çıkışıyla hizmetleri fuzuli hale geldiği ölçüde taleplerinin önemsiz ve uygunsuz ayrıcalıklara dönüşen feodaller gibi, *kendi sonlarına doğru koşarlar* (A.g.e.; vurgu bana ait) Bütün bunlar, kapitalist üretim biçiminin doğasından ortaya çıkar. (MEGA² II, 4.2: 319).

Bu çalışma şöyle bölümlenmiştir; Çalışmanın İkinci Bölümünde, Madeville'in, Kapitalizm bağlamında, Marx'ın kısmen onayladığı, tezlerine bakılacak. Üçüncü Bölümde, Mandeville'e dair Smithçi eleştiri ele alınacak ve Smith'in iyi bir toplumu hayata geçirmek için bencil eylemin serbest bırakılması gerektiği düşüncesinin babası olduğuna dair yaygınlaşmış yanlış anlayış tartışılacak ve düzeltilecektir. Dördüncü Bölümde, Adam Smith ve David Ricardo'nun kar oranlarının düşme eğilimine dair açıklamalarına yönelik Marx'ın eleştirileri ele alınacak. Beşinci Bölümde, Marx'ın kapitalizmin tarihsel karakteri ve sosyalizmin kaçınılmazlığına dair kanıtlarının esasları olarak sunulan kendi açıklamalarına yönelecek. Altıncı Bölümde ise Marx'ın temellendirmelerine karşı ortaya atılan itirazlar ele alınacak. Bunlardan bazılarını Marx'ın kendisi de önceden görmüştür ve bu durum onu kendi düşünce yapısının da bazı şüphelere sürüklemiştir. Bu aynı zamanda belki de onun Kapital'in II. ve III. Ciltlerini tamamlayamamasının nedenlerini oluşturmaktadır. Engels'in bu kısımlar üzerindeki redaksiyonel çalışması, Marx'ın şüphelerini arka plana atmıştır. Yedinci Bölüm kısa bir sonuç değerlendirmesi içermektedir.

2. Bernard Mandeville: *Arıların Masalı*

Aktörlerin ahlakı, ekonomi ve toplumu destekler mi yoksa onlara zarar mı verir? Öteki dünyadaki cehennem korkusu ve cennet umudu temelinde Tanrı İnancı, sosyal hasılayı hızlandırır mı yoksa yavaşlatır mı? Bu tür sorular felsefecileri ve sosyal bilimcileri uzun zamandan beri meşgul etmiştir and Avrupalı büyük güçler tarafından Asya, Amerika ve Afrika'da kolonilerin kurulmasından beri, farklı dinlerin kolonilerin gelişmesi üzerindeki farklılaştırılmış etkileri araştırıla gelmiş ve nicel hale getirilmiştir.

Sistematik olarak ve güçlü bir sinizmle bireylerin erdemsiz davranışlarının toplumun refahını artırdığı, erdemlilerinin ise onu azalttığı yönündeki düşünceleri ilk savunan kişi, 1705 yılında yazıp ve ilk defa 1714 yılında yayımlanan *Arıların Masalı-Fable of Bees*'nin yazarı olan Bernard Mandeville'dir. Ayrıca, bu eser, kapitalizm övgülerinin yüceltiği tüm felsefi ve iktisadi düşüncelerin esas motifi haline gelen "*Kişisel Kötülükler, Toplumsal Yararlar-Private Vices, Publick Benefits*" alt başlığını taşımaktadır.

Dikkat çekici şekilde, Mandeville'nin masalının, ancak, 1723 yılındaki ikinci baskısı, etkili bir skandala neden olabilmıştır. Mandeville, bütün taraflar tarafından saldırıya maruz kalmış; Kilise mensupları onda İsa-Karşıtlığını (Antichrist) görmüş ve hatta dine ve kiliseye karşı eleştirel bir duruşa sahip olan David Hume dahi ona karşı konumlanmıştır.

Masal, şiir formatında oluşturulmuştur ve İngiltere'deki toplumsal koşulları anlatmaktadır. Mandeville, her yerde, ekonomide, siyasette ve kilisede, dirlik ve barış görüntüsü altında, dolandırıcılık ve yolsuzluk tespitinde bulunmuştur. Masalda şöyle kafiyeler oluşturulur: Sanki her şey "full of Vice" – "the whole Mass" yine de "a Paradice!" [Full of Vice, hem her şey yerinde hem de tam kötülük anlamında kullanılmıştır]. Bu hedefli bir provakasyondur ve toplumsal ve kilise iktidarını ve iktidar çevrelerini harekete geçirir. Eser aforoza uğrar, yasaklanır ve ulaşılan örnekleri yakılır. Fakat, Mandeville'in hikayesi, cennet olarak sadece erdemsizlik durumunu ortaya sermez. Toplumun üyelerinin dürüst ve erdemli bireylere dönüşmesinin sonuçlarını da belirtir. Ek olarak, arıların tanrılarına çağrılarını sonucu, onlar da herkese daha iyi yaşamı olanaklı kılması amacıyla erdemin geri gelmesine izin verdiler. Fakat, erdemin geri gelmesiyle, ekonomik faaliyetler tamamen çöker ve işsizlik alır başını gider. Demircinin imalatı artık onu geçindirmeyen, çünkü hiçkimse artık anahtar kilidi ve pencere

ızgaralarına ihtiyaç duymaz. Polis, hâkim, avukat ve cellatlar gereksiz hale gelirler. Barışçıl ulusun artık orduya ihtiyacı yoktur ve askerlerinin işine son verir, silahların ve savaş gemilerinin imalatçıları için de siparişleri yoktur. Açgözlülük ve şatafat tutkusu olmaksızın lüks mallara, statü sembollerine ve değersiz ıvır zıvır şeylere olan talep düşer. Köylüler, hizmetçiler, ayakkabıcı ve terziler işlerini kaybederler. Arı devletinde ekonomi ve toplum parçalanır ve sadece az sayıda arı, o da zayıflamış şekilde, hayatta kalır. Erdem adlı ölümcül virüsten etkilenmeyen başka bir arı sürüsü, kovani ele geçirir ve artık sefil bir yaşam sürecektir olan salgından geri kalan arıları kovani dışında sürerler. Ünlü "Paradox of thrift"-tasarruf paradoksu'nda, Keynes, bu durumu, Mandeville'den yaklaşık iki yüzyıl sonra, mallar için azalan efektif talebin sonuçları şeklinde konu almıştı. Mandeville, malların ilgili dolaşım çevrimini kavramış ve çöken bir efektif talebin, sistemi, uçurudma, nasılda daha da derinlere çekebileceğini anlamıştır.

Mandeville okuyucularına ne söylemek istemektedir? Toplumun ihtişamı ve şöhretinin erdemsiz davranış üzerine kurulu olduğu yerde, onu şeytanlaştırmak iki yüzlülüktür. Gurur ve hayalcilik, bütün erdemlerin birlikte yapabileceğinden *daha fazla hastane inşa* ederdi. Arıların tanrısı, arı sürüsünü, erdemsiz olduklarından değil, iki yüzlülüklerinden dolayı cezalandırıyordu. Sürüdeki herkes, dolandırıcılık, şantaj, soygun, aç gözlülük, bayağılık, art niyetin, ekonominin çarklarını döndürdüğünü anlamalıydı. Zira, bütün herkes az ya da çok güçlü şekilde erdemsiz davranış sergiliyordu. Erdemsizler güçlü toplumlardan koparılamaz, insandan onun için önemli bir sonucu olmayan bademciğin alınması olayıyla karşılaştırılmaz. Erdemsizlikler bilakis güçlü ekonomilerin yaşam iksiridir. "That strange ridiculous Vice, was made The very Wheel, that turned the Trade" (Mandeville 1924: 68). Kim refahı erdemle ilişkilendirmek isterse, yaşamın önemli bir mesajını anlamamış demektir. Mandeville erdemsizlik eksikliği hakkında şikayet eden ve aynı zamanda daha fazla refah isteyen bir çok çağdaşının iki yüzlülüğüne isyan etmektedir. Bununla birlikte, onlar, yılların tecrübesiyle öğrenmiş olmalı ki "The Worst of all the multitude did something for the common good" (Mandeville 1924: 68). Dolandırıcılar ve hilekarlar, hırsızlar ve soyguncular, bir ulusun refahını teşvik ettikleri gibi zenginliğin ve bolluğun nedenidirler. Kim ilkini yok ederse, ikincisini de yok eder.

Mandeville hem adil hem de erdemli olan bir refah toplumuna dair iyimserliğe sahip değildir. İnsanlık tarihinin binlerce yılı, seçimin yalnızca yoksulluk içinde ilkel basitlik ile lüksün içinde abartılı bir yaşam şekli arasında olduğunu etkili bir şekilde göstermektedir. Sadece "aptallar" büyük ve dürüst bir arı kovani inşa edebileceklerine inanırlar. "T'enjoy the World's Conveniences, Befamed in War, yet *live in Ease Without great Vices is a vain Eutopia seated in the Brain*", sözüyle Mandeville yazısını sonlandırır (1924: 76) – büyük erdemsizlikler olmaksızın zengin bir toplum "beyhude sadece kafada yer alan bir ütopyadır". Mandeville'e göre kim bu ütopyaya sahiptir?

Kapitalizm açısından Marx Mandeville'e hak verir ve bu cümleyi şu şekilde yorumlar:

Suçlu sadece suç üretmez, aksine ceza hukuku ve bununla aynı zamanda ceza hukuku hakkında ders veren profesörü ve ayrıca aynı professor kendi bildirimlerini meta olarak genel piyasaya süreceği kitabını üretir... Hırsızlar olmasaydı anahtarcılar bugünkü gelişmişliğine ulaşabilir miydi? (Marx 1968: 363)

Onun için, Mandeville, dar kafalı burjuva toplumu savunucularından tabi ki daha soğuk kanlı ve daha dürüsttür (Marx 1968: 364). Ancak, Mandeville'in zengin toplumların, hiç bir fark gözetmeksizin, erdemsiz davranışlar üzerine kurulu olduğu düşüncesini paylaşıyor mu? Açık bir şekilde hayır. Marx'ın haydut patronların hakim olmadığı bir sosyalist veya komunist topluma dair umutları vardı. Böyle bir toplumun, yüksek emek üretkenliğinden dolayı, büyük bir zenginlik kazanması zaten bir ön koşuldu. Bu toplum, ayrıca, başka ahlaki değerler ve yeni bir kültür geliştirecek ve üyeleri artık mülkiyet bireyciliğini düşkün olmayacaktı. Gerçi, Marx, kapitalizm sonrası toplum hakkında sadece az sayıda çalışma meydana getirmişti, fakat, onun, sözkonusu "ütopya"nın gerçek olabileceğine dair bir kanaata sahip olduğunu söyleyebiliriz.

3. Adam Smith ve "Görünmez El"

Şaşırtıcı bir şekilde, Mandeville'in erdemsiz ve tamamen bencil/özçıkarcı davranışın sosyal olarak faydalı etkileri olacağı düşüncesi, özellikle de konuyu daha iyi bilmesi beklenen insanlar tarafından, Adam Smith'e atfedilir. Ben burada, diğerleri arasından, Andrew Schotter (1985:2)'e atıf yapıyorum: "Smith argued that nothing but selfishness is necessary to yield socially beneficial outcomes - Smith, sosyal olarak faydalı sonuçlar için herşeyden önce

bencilliğin gerekli olduğunu savunur". Aşağıdaki bölümde, bunun bariz bir yanlış anlaşılma olduğunu göreceğiz - hiçbir şey, hatta bu kadar kaba ve temelde yanlış Tezin onun tarafından düşünülmüş olması Smith'in hatası değildi. Buna rağmen iktisatçılar camiası, büyük iktisatçılardan birinin bu şekilde ciddi olarak yanlış yorumlanmasının bugün bile önemli bir kaynağını oluşturmaktadır.⁵

İskoç aydınlanmasının temel sorunlarından biri, ekonomide ve toplumda ilerlemeyi teşvik etmek kadar bilim yoluyla batıl ve yanlış inançları ve bunlar üzerine kurulu ayrıcalıkları eleştirmektir. Fransız aydınlanmasından farklı olarak köklü politik değişimlere ve masa başında kurgulanmış akılcı reform kavramlarına karşı şüphecidir.⁶ Bu şüpheciliğin bir nedeni, insan eylemlerinin etkileşimlerinin karmaşıklığı ile İngiliz iç savaşı sırasında birbirleriyle rakip dini ve siyasi akımlarla olan deneyimlerdir. İskoçlar, dikkatlerini, "niyetlenilmemiş sonuçlar doktrini"ne yönlendirirler. Adam Ferguson, buna dair temel düşüneyi, zamanını aşan yorumlamasında şu ifade etmiştir: "History is the result of human action, but not the execution of any human design – Tarih, insan eyleminin sonucudur, ancak herhangi bir insan tasarımının uygulanması değildir" (1767: 187).

Bu doktrin konusu, sosyal koşulların bireysel eylemlerin basitçe bir toplamı olarak anlaşılmasına dayanan çok çeşitli kaynaklar/etkileşimlere dayanmaktadır. Bireysel eylemlerin niyetlenilmemiş sonuçları, bir toplum için avantajlı, nötr ve dezavantajlı olabilir. Her şartta, Mandeville'in iddia ettiği gibi bütün öz-çıkarcı eylemlerin topluma fayda getireceğini kabul etmek için bir neden yoktur, ya da kilisenin söylediği gibi topluma bütünüyle zarar verdiğini söylemekte mümkün değildir. Bundan dolayı, ilk ekonomi-politik soru şöyledir:

Hangi koşullar altında, öz-çıkarcı davranışın sosyal olarak faydalı niyetlenilmeyen sonuçları olacağı beklenir ve hangi koşullar tam tersi şekilde dezavantajlı sonuçlar meydana getirir?

Doğrudan buna bağlanan ikinci soru ise şöyledir:

⁵ Bkz. Kurz und Sturn (2013).

⁶ Marx buna dair Smith ve Hume'dan farklı olarak bütün ütöapist sosyalistlere ve diğer idealist hayalperestlere yönelttiği eleştirilere rağmen Fransız yazarlarından ve ütöapist düşüncelerden etkilenmiştir.

Birincinin koşulları nasıl siyasi olarak garanti altına alınabilir ve ikincisinden nasıl kaçınılır?

Bu ise bireysel ve sosyal avantajlı kendi kendisini düzenleyen sosyoekonomik süreçleri olanaklı kılan yasal çerçevelerin, düzenlemelerin ve kurumların arayışına neden olur. Ancak, Smith geliştirdiği bu doktrini *the science of the legislator - devlet adamının bilimi* olarak adlandırmaz. Smith'ten farklı olarak, Marx düzen siyaseti ve kapitalizmin kurumsal reformlarıyla ilgilenmez, aksine bu tip düzenlemeleri gerçek toplumsal ilerlemeyi yavaşlatan bir olgu olarak algılar ve her şeyin tek bir "Big Bang" içinde daha iyiye doğru evrileceğine dair bir inanca sahiptir.

Karmaşık kurumlar ve sosyal yapılar -Smith ve İskoçlar için- temelde tamamen veya kısmen, insan eylemlerin planlanmamış sonuçları olarak kavranır. Bu bağlamda, **Görünmez El** açıklamaları veya- etkileme biçimlerinden bahsedilir. Gerçi Smith'in bu ünlü metaforu, büyük eserinde, sadece üç defa açıkça belirtilir, fakat yine de sayısız yerde bunun etkileme biçimlerine denk gelinir.

O halde **Theory of Moral Sentiments ve The Wealth of Nations** adlı eserlerinde açıkça görünmez elden bahsettiği yerlere kısaca bir göz atalım. *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda, Smith, toplumsal eşitsizliği romantize eden pasajda kaderden (İlahi Koruyucu-Providence) bahseder (TMS: 304). Kader, fakirleri unutmaz, aksine onların, tüketimleri ve keyiflerinin önündeki tek engelin dar mideleri olan zenginler kadar insan yaşamının gerçek mutluluğuna dâhil olabilmelerini temin eder. Peki, kader, *The Wealth of Nations*'da hiç rolü yok mudur? Orada, görünmez elden, farklı ekonomik sektörlerde sermaye yatırımının göreceli avantajlılığı bağlamında bahsedilir. Smith, dış ticarete iç ticaretten daha yüksek sermaye yatırım faizleri söz konusu olduğu hakkındaki gözlemini tekrarlar, fakat riskin daha fazla ve sermaye yatırım güvenliğinin de daha az olduğunu da vurgular. Risk ülkeye olan uzaklıkla beraber orantısız bir şekilde artar. Bununla beraber, Okuyucunun daha erken bir yerde (WN I.x.b.33-34) gördüğü gibi, orada elde edilen kar oranlarının bu yükselişi dengelemeye tam olarak yetmediğini de ifade eder. Yatırımcı gelir beklentisi ve riski birlikte dikkate aldığı zaman, **riskten kaçınma varsayıldığında**, yerli ticaretteki yatırımını uzaktakine, orada kalıcı ve ortalama olarak daha düşük sermaye faizi elde edeceği koşuluyla tercih edecektir (WN IV.ii.5). Kendi güvenliğini

düşünerek, yatırımcı, kısıtlanmış öz-çıkarmı takip ederek, bilmeden ve niyetlenmeden, toplumun çıkarına hizmet edecektir. İlgili pasaj şöyledir:

“Her biri sermayesini olabildiğince iç ticarete kullanacağından dolayı ve bu ticareti en fazla değer artışının gerçekleşmesi yönünde yönlendireceği için, her bir birey, zorunlu olarak yıllık ulusal geliri olabildiğince artırmak için çalışmış olacaktır. Genel olarak, bireyin, gerçekte ne genel çıkarı desteklemek gibi bir hedefi vardır ne de genel çıkarı desteklediğine dair bir bilgisi vardır. Eğer bu kişi iç ticareti dış ticarete tercih ediyorsa, dikkat ettiği tek şey sadece kendi güvenliği olacaktır; ve eğer o ticareti daha büyük bir değer artışı gerçekleşmesi için yönlendiriyorsa söz konusu olan şey sadece kendi avantajına olan durumdur ve bir çok başka durumda olduğu gibi, hiç niyetlenmediği bir amaca hizmet edecek şekilde yönlendirilir. ... kendi çıkarını takip etmesiyle, toplumun çıkarını, gerçekten onu desteklemeye giriştiğinden daha etkili bir şekilde, (çoğu kez) teşvik eder” (WN IV.ii.9).

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, yatırımcının, toplumun çıkarını her zaman desteklemediği, aksine, sadece, “çoğu kez”, onu teşvik etmek niyetine sahip olduğu durumdan daha iyi bir şekilde, yaptığıdır. **Smith’e göre, öz-çıkarmı sadece kendisi, yaygın şekilde sanılanın aksine, toplumsal olarak optimal sonuçlar vermez.**

Smith’in merkezi bir mesajı olarak, doğal özgürlükler sistemi, iyi niyete, aktörlerin **yardımseverliğine**, dayalı değildir. Birey, Smith’in *The Wealth of Nations*’ın en çok alıntılanan bölümlerinin birinde şu şekilde ifade edilir: “eğer diğer insanların bencilliklerini kendisi lehine uyandırdığı ve onlara, onun, onlardan istediği şeyi yapmanın kendi yararlarına olduğunu gösterebildiği zaman daha başarılı olacaktır.” Smith şöyle devam eder:

“Kim başkasına herhangi bir ticaret önerirse, şu şekilde yol alır. *Bana istediğim şeyi verirsen sende istediğin şeyi alırsın* önerisi, bu tür her önerinin içeriğini oluşturur ve bu şekilde, birbirimizden, muhtaç olduğumuz iyi hizmetlerin çoğuna ulaşırız. Soframıza gelen yemeği kasabın, bira üreticisinin veya fırıncının teveccühünden beklemeyiz, aksine onların kendi çıkarlarına göre hareket etmelerinden bekleriz. Onların yardımseverliklerine değil özbenlik duygularına yöneliriz ve hatta onlara hiç

bir zaman bizim kendi ihtiyaçlarımızdan bahsetmeyiz, aksine onlara olacak faydadan bahsederiz (WN I.ii.2).”

İyi yönetilen bir toplumda bireyin öz-çıkartı onların farkına varmadan topluma fayda sağladığı bir biçimde etkinlik kazanır. Edwin Cannan’ın belirttiği gibi: “Öz-çıkartın etki biçimi bireyin öz-çıkartıyla herkesin iyiliği arasında doğal bir uyumdan dolayı faydalı değildir, bilakis beşeri kurumların ideal bir şekilde öz-çıkartı fayda getirecek bir yönde etkide bulunmaya zorlayacak biçimde inşa edilmesinden kaynaklanır.” (1929: 333; vurgu bana ait)⁷. Smith, bankaların düzenlenmesi örneğinde, toplumun güvenliği adına yangınların yayılmalarını engellemek için yangın duvarları inşa etme yükümlülüğü yoluyla “doğal özgürlüğe” karşı ihlal, sadece uygun değil aksine gerekli bir şey olduğunu açıklar (WN II.ii.94). Toplumun güvenliği ve refahı bireyin özgürlüğünden önemlidir.

Smith, modern toplumun, tüm teknik ve ekonomik alanlarında, sürekli yenilikler ortaya çıkardığının farkındadır. Onun *improvements* (iyileşmeler) kavramında, bugün kullanılan “**Yenilik**” kavramının anlamı yankılanmaktadır. Bunlar, refahın artışı için yeni fırsatlar içerir ve aynı zamanda yeni tehditler de barındırır. Smith’in şikâyetçi olduğu şey kapitalistlerin tekeli zavallı ruhu çağrılmalarıdır yani toplumun aleyhine olacak şekilde tekel oluşturarak zenginleşme eğilimleridir, bu ruh hiçbir zaman kaybolmaz ve sürekli olarak yeni hilelere başvurarak sırasını bekler. Kanun koyucu ve devlet adamı bu eğilimi engelleme ve çerçeveleme hakkına sahiptir. Bireyler ellerini ceplerine koyup görünmez elin bu durumu düzeltmesini bekleyemez. Zaten düzen politikası çerçevesi sonsuza dek belirlenemez, aksine girişimcilerin kaçış stratejilerine sürekli olarak reaksiyon vermek zorundadır ve düzeltmelere ihtiyacı vardır. Çünkü öz-çıkartı toplumun yararına olacak bir yöne çevirmek sadece bu şekilde mümkün olabilir. Smith bu anlamda radikal bir *Laissez faire- bırakınız yapsınlar* savunucusu değildir.

Smith Mandeville’e başka bir açıdan da karşı çıkar. Smith’e göre, insanın yaşam koşullarını iyileştirme isteği, tanınma arzusu ile birleştiğinde, çalışkanlığı ve girişimciliğe ilham verir. Bunun gerçekleşmesi için hırsızlığa ve ahlaksızlığa ihtiyaç yoktur. Çalışkanlık ve

⁷Smith buna dair ondan önce David Hume gibi kanıtlar öne sürer: David Hume şöyle yazmıştı: „burada her devlette özgürlüğü koruyan, ortak refaha hizmet eden tekil insanların ağırlıklılığını kontrol eden ve cezalandıran bütün formaliteleri ve kurumları büyük bir çabayla elde tutmaya çalışan yeterli teşvikler vardır.“

girişimcilik, tıpkı "sadece hastalığa rağmen değil, hekimin saçma reçetelerine rağmen", bir ulusun "sağlığını ve canlılığını" eski haline getirme yeteneğine sahip, "dönüşümsüz yaşam gücü" gibidir. (WN II.iii.31) – burada kastedilen şey tekel oluşumuyla sonuçlanan merkantilist politikalarıdır. Kısacası: Smith, Mandeville'in görüşlerini sürdürülemez bulur. *Theory of Moral Sentiments* çalışmasında bu düşüncelerini "hemen her anlamda hatalı - in almost every respect erroneous" olarak değerlendirir (TMS: 451).

Smith, toplumsal düzenin iyileştirilmesi ve maddi erişebilirliğin yükseltilmesi için kullanılacak akıllı politikalarla sayısız olanaklar yaratacağını, aynı zamanda böyle bir politikaya karşı direnç gösteren etkili güçlerin de sürekli işler halde olduğunu görür. Eksik anlayışların ve aptallıkların da bu güçlere destek olduğunu da idrak eder. İçsel faktörler ekonominin ve toplumun durmaksızın kendinde dönüşüme neden olurlar ve Ekonomi-Politiğin görevi ise bu kendinde dönüşümleri toplumun geniş kesimlerine faydalı olacak taraflara yönlendirmektir. Marx'ın eskatolojik (nihai) hedefe göre gerekçelendirilmiş kalkınma düşüncesi, Smith'e yabancısıdır. Marx, bundan dolayı, Smith'i, kapitalist üretim biçimini "mutlak" veya daimi olarak kavramakla suçlar ve bunu Smith'in gelişme sürecinde genel olarak düşen kar oranları ve sürekli değişen toplum düşüncelerini savunmasına rağmen yapar. Smith'in kar oranlarının düşme eğilimini açıklamasını Marx, ileride göreceğimiz gibi, inandırıcı bulmamıştır: Daha da önemlisi, Smith, görüldüğü kadarıyla, sözüm ona kapitalist sistemin anahtar büyümesinin azalmasının kanıtını daimî bir karaktere sahip olma düşüncesinin temelini oyduğunu anlamamıştır.

Şimdi Marx'ın kar hadlerinin uzun dönem eğilimi üzerine olan düşüncelerini ele alacağız. Marx'ın 1863-1867 yılları arasındaki ekonomik el yazmalarını (manuskripleri) içeren MEGA II 4.2'da, 1863-1865 yıllarına denk gelen **Kapital**'in Üçüncü Kitabının Üçüncü Bölümüne dair "kapitalist üretimin ilerlemesinde genel kar oranlarının düşme eğilimi yasası" başlığını taşıyan ön çalışmalarını buluruz (MEGA² II, 4.2: 285-340). Takip eden bölümde, Marx'ın "niyetlenilmemiş sonuçlar" doktrininin ana parçaları olarak, bu metinleri daha yakından inceleyeceğiz. Önce, onun, Adam Smith ve David Ricardo'nun düşen kar hadleri açıklamalarına getirdiği eleştiri ile başlayacağız. (Bölüm 4).

4. Marx'ın Smith ve Ricardo eleştirisi

Marx ve Klasikler Marx Ekonomi-Politikle, Fransız yazarları okuyarak, tanışır. Ama, zaten, "1844 Paris El Yazmaları"nda (Constancio'nun Fransızca çevirisinin taşıdığı sorunlarla beraber) Ricardo'nun *İlkeler* adlı eserini incelemiştir, ancak konuya derinlemesine girememiştir. Bununla birlikte, yaptığı incelemeler esnasında, giderek daha fazla, Ricardo'nun eserinin gerçek bir meydan okumayı içerdiğini anlamaya başlamıştır. Bu durum, kendisini ifade edilen ön çalışmalarında göstermiştir. Kendinden öncekilerin çalışmalarına dair çekingen değildir ve "şimdiye kadar olan tüm Ekonomi-Politik", kar oranlarının düşme yasasını ortaya çıkaramadığı için suçlamaktadır (MEGA II 4.2: 288).

Ekonomi-Politikçiler, bu fenomeni görmüş ve çelişkili hamlelerle bu durumu yorumlamayla meşgul olmuştur. Kapitalist üretim için geçerli olan bu kanunun *büyük önemi* hakkında, A. Smith'ten beri ekonomi-politiğin çevresinde döndüğü gizemi oluşturduğu ve yine A. Smith'ten beri farklı okullar arasındaki farkın, bu sorunun çözümü hakkındaki hamlelerde görüldüğü anlaşılır (MEGA II 4.2:288; vurgu bana ait).

Marx iki yönlü bir yasadan bahseder – aynı nedenlerle "eşzamanlı olarak artan mutlak kar oranları, kar oranlarının düşüşüne" (294) neden olabilir.⁸ Açıkça Ricardo'dan bahsederek (MEGA² II, 4.2: 299, Fn), "önceki ekonomi" nin bu belirsizliği gördüğünü, ancak "sayısız gerçektir ve olasılıklara" dayanan, yalnızca sermaye için "bir tür teselli nedeni" olarak gördüklerini kabul etti (298). Ve onlar, bu "bağlamın zorunluluğunu" (299) temellendirememiştir. Kar oranlarının düşme olanağını, aynı zamanda kar oranlarının düşüşüyle birlikte ortadan kaldırma çabası içinde olmuşlardır (300). Yasanın tamamen olgunlaşmasından sonra anlaşıldı ki, kesin koşullara dayalı olarak, şu ya da bu düşüş olanaklı olabiliyor ve "tüm bu süreç" gizemli olmaktan kurtulmaktadır (300).

Adam Smith ve Rekabet Marx, daha sonra sermaye sahiplerinin sermaye birikim sürecinde yoğunlaşan rekabetinden dolayı kar oranlarının düştüğü tezine giriş yapar. Bu "yanlış düşüncenin bilimsel ifadesi Adam Smith'e aittir" (301), fakat düşüncenin kendisi farklı biçimlerde mevcuttur. Söz konusu olan rekabet ajanlarının kafalarındaki gibi "tamamen yanlış

⁸ Bu olasılık, 1815'deki „Karlar Üzerine Yazı“sının gösterdiği gibi, Ricardo için bilinen bir olgu idi.

bir düşüncedir" (301). "Eşek Roscher" – Almanya'da Eski Tarihçi Okulun en önemli temsilcisi olan Wilhem Roscher'in bir konuşmasından bahsediliyor- kar oranlarının düşüşünü, düşük karların daha "akıllıca ve insani" olduğu vurgusuyla önemsizleştirmeye çalışır. Bu düşüncenin bazı biçimleri "fiyatların gerçekte metaların gerçek değerinin ötesinde keyfi kar miktarının **artışı** yoluyla belirlendiği gibi basit bir düşünceyle" ilişkili olarak "gerçek genel **kar hadlerinin** ne olduğu hakkındaki büsbütün bir kavramsızlığa dayalıdır" (301). Rekabet, sözkonusu ek artışın düşmesine neden oluyorsa – ki yanlış düşünce budur - o zaman kar oranı düşer.

Marx bu düşünceyi reddetmekte haklıdır, çünkü bütün ücretler düşerse, sermayenin bütün bileşenleri de ucuzlar ve genel kar oranları açısından ne olacağı doğrudan belli değildir. Değer teorisi üretimin **verili** teknik ilişkileri için ortaya çıkan oyun alanını paylaşım sorununda belirleme gibi bir göreve sahiptir, çünkü verili ilişkiler açısından karın düşmesi ve onunla beraber kar oranlarının düşmesi sadece ücretin yükselmesiyle mümkündür. Marx, keşfini Ricardo'ya borçlu olduğumuz, kar oranları ve ücret hadleri arasındaki ters ilişkinin, bilincindeydi: "emek ücretlerinde genel bir yükseliş- all other circumstances being supposed to remain the same- artı değer oranının düşüşü anlamına gelmektedir. Ortalama sermaye açısından, **kar** ve **artı değer** birlikte düşer" (273). Önceden ödenmiş ve sermayeye dahil edilen, ücretin artışıyla sermaye avansı da yükselir: daha düşük kar ve daha yüksek sermaye, artan ücret hadlerine, ceteris paribus, daha düşük kar oranları ekler.

Artan rekabet argümanı, buna göre, kar oranlarının düşüşünü açıklayamaz. "Toplumsal emeğin üretici güçlerinin olağanüstü gelişimini" ve "makinelere ayrı olarak, üretimin sosyal sürecinin tamlığına dahil olan muazzam sabit sermaye yığını" göz ardı eder (301). Bu anlar dikkate alındığında, "şimdiye kadar iktisatçıları meşgul eden zorluk, yani kar oranlarının düşüşünü açıklama zorluğu, tam tersi bir şekilde, bu düşüşün neden daha büyük veya daha hızlı olduğuna dair açıklamanın yerini alır". Bu gözlem, Marx'ın, "genel yasanın etkisini durduran, çevreleyen ve ona sadece *eğilim* karakteri veren ... etkileşim halindeki tesirler" hakkında uzun bir anlatım çabasına girişmesine neden olur (301 vd.).

David Ricardo ve doğal kaynakların kullanımı Ricardo'nun genel kar hadlerinin düşüşüne dair açıklaması, Marx için, Smith'inkinden çok daha zor bir meydan okuyuş

sergilemektedir. Marx, çalışmalarında, tartışılan birçok boyutu ele almıştır. Marx, "kar hadlerini dikkate alma bahanesiyle, aslında, sadece artı değer oranını ve onu da sadece iş gününün yoğun ve genişleyici sabit bir büyüklük olduğu koşulu altında" ele almada haklıydı (309 vd.). Aslında, sabit sermayenin soyutlanması, Ricardo'nun bu konudaki çalışmalarının çoğuna nüfuz eder. Ricardo, çalışmasının diğer kısımlarının gösterdiği gibi, sabit sermayenin özellikle makineleşmenin artan önemini bilincindeydi. Fakat, o da, Smith'in fiziki sermayenin elementleri geçmişte gerçekleştirilmiş emeğin miktarıyla açıklanabilir olduğuna dair argümanını takip etmiştir. Bu düşünceye karşı, Marx yerinde bir itirazla, iddia edilen bileşenlere çözümlenmenin, ancak, herhangi bir üretim aracı olmaksızın, her ekonomik sektörde, her üretimin başlangıcının "unassisted labour-çıplak emek" (Ricardo'nun formülasyonu) yoluyla gerçekleştiği zaman, ortaya çıkacağını belirtir. Fakat, bu durum öyle değil: Ürünler her zaman, ünlü bir Kitabın başlığının söylediği gibi, ancak ürünler aracılığıyla üretilir (Sraffa 1960). Sabit sermaye hiç bir zaman tamamen ortadan kaldırılamaz.

Bununla birlikte, abartıya kaçmadan söylenebilir ki; Ricardo tarafından, *İlkeler* (1821) eserinin üçüncü baskısının 21. Yeni bölümünde, "on Machinery-Makineler üzerine"de, ele aldığı şekilde, Marx'ın teknik ilerleme kavramının özel bir biçimi, kapitalizmde öncül bir egemen biçime dönüşmektedir (bkz. Kurz 2010b). Bu form genel kar hadlerinin en yüksek değerinin düşmesiyle karakterize edilir. Bu otomatik olarak gerçek kar hadlerinin düşmesi anlamına gelmez fakat onun hareket alanını daraltır. Bu konuya daha sonra yine değinilecektir.

Marx, Ricardo'nun öğretilerine, ilk önce, "*beşinci zıt-etkili nedeni*— yani dış ticaret, tartışarak başlar. Ricardo dış ticareti, üretimin teknik alternatiflerinin varlığıyla karşılaştırmış ve bir ürün eğer daha ucuz olursa ithal edilebilir ve ithali ardışık olarak yerli üretimi ikame edebileceğini ieri sürmüştür. Bunun ötesinde, bir yandan "lüks ile normal olanlar" arasında, diğer yandan ise "zorunlu metalar" arasında ayırım yapmıştır. Birinci gruptaki metalar sözkonusu olduğunda, fiyatları düşer ancak kar hadleri düşmez; çünkü bu metalar ne doğrudan ne de dolaylı olarak ücret mallarının üretiminde kullanılmış olacaktır. Buna karşın, ikinci gruptaki metalar bundan etkilenmişse o zaman bunların fiyatları düşmeyecek, aksine var olan ve sabit reel ücret hadleri için kar hadleri artacaktır. Marx'ın yazdığı gibi, bunun nedeni, sabit ve değişken sermaye elementlerinin "iyileştirilmesi-uygun fiyatlandırılması" dır. Bu durum, "kar hadlerinin, *artı değer oranı ve sabit sermayenin değeri* şeklindeki iki bileşenine

artan bir şekilde etki etmektedir" (306). Şurası kesindir ki; artı değer oranı artıyor; fakat sabit sermaye kısımlarının ucuzladığı durumda onun değeri neden artar? Marx yanlış mı yazmıştır ve gerçekte "artma" yerine "azalmayı" mı kastetmiştir? Alıntılanan pasajı takip eden metin bu yorumu haklı kılmaz; çünkü Marx devamla şunu söyler; sabit sermayenin karşısında değişken sermayenin düşmesini, "*kar hadlerinin düşmesi üzerinde etkide bulunur*" ve burada "*etkinin aynı iki yönlülüğü*" kendisini gösterir (306). Hatayı düzeltmemiş veya hangi koşullar altında şaşırtıcı ifadesinin doğru olduğunu aydınlığa kavuşturmamıştır. Bundan dolayı, hangi düşüncenin onu harekete geçirdiğini veya pasajın yeniden ele alınması sırasında argümanın doğruluğu hakkında şüpheye kapılıp kapılmadığını bilemiyoruz.

Marx, onun deyişiyle, "daha yüksek kar haddi, dış ticarete yatırılan sermaye veya koloni ticareti yoluyla genel kar haddinin artırılmasında", gerçekte, neyin incelememiz dışında olduğuna" dair başka bir soruyu gündeme getirir. Fakat bu gerçekte başka bir soru değil, aksine, dış ticaretin kar hadleri üzerindeki etkileri sorusunun bir boyutudur. Marx, dış ticarete, değer yasasının artık geçerli olmadığını görür ve serbest rekabet durumunda ısrar eder: "**Dengeye ulaşması** (kar hadlerinin) gerçekleşir, ancak Ricardo'nun belirttiği gibi, eski denge seviyesi değildir düzeye doğru değildir" (307). Bununla birlikte, Ricardo, bunu, işgücünün korunması gereği için değil, sadece "lüks ve keyif malları" durumunda iddia etmiştir (bkz. Kurz 2010b ve 2015).⁹

Marx, cesurane şekilde, Ricardo'nun pozisyonuna doğrudan zıt bir konuma işaret etmektedir: Kar hadleri, "*emek daha üretken olmadığı için değil daha üretken olduğu için*" düşer. İşçi daha az değil daha fazla sömürüldüğü için mutlak veya göreceli artı zaman artar (309 vurgu eklenmiştir). Ricardo'ya atıfla:

Ricardo gibi kapitalist üretimi mutlak olarak düşünen ekonomistler, bu üretim biçimini kendi kendisine sınırlar yarattığını hisederler ve bu sınırı bundan dolayı üretim tarzına değil, doğaya (rant öğretisi) atfederler. (310)

Şunu da ekler:

⁹ Ricardo'nun düşüncesi sonuç olarak Paul Samuelson (1957) Piero Sraffa (1960) und Nobuo Okishio (1963) gibi yazarlar tarafından da onaylanmıştır.

Düşen kar hadlerine dair korkularında önemli olan, kapitalist üretim tarzının, sınırlarını, kendilerinde veya kendileri için zenginlik üretimiyle ilgisi olmayan, üretici güçlerin gelişiminde bulması duygusudur ve bu **tuhaf** engel, bu üretim tarzının **sınırlı** ve neredeyse tarihi karakterini vermektedir. Bu ise, zenginliğin üretimi için **mutlak** bir üretim tarzı olmasından ziyade onun kendi gelişimiyle belirli bir düzeyde **çeliştiğini** ortaya çıkarır. (310)

Marx böylece kendi görüşünü Ricardocu bakışla doğrudan karşılaştırmayla ortaya koyar.

Ric[ar]do ve diğerleri kuşkusuz sadece sınai karı (faiz de içine dâhildir) gözlemler. Mutlak değerinin ve orantısal olarak değerinin sınai karın karşısında artmasına karşın **rantların oranı** da aynı zamanda düşer, (310)

Burada, Marx'ın, genel kar hadlerini, kendinden öncekilerden farklı bir şekilde, tanımladığı ortaya çıkar. Kar hadleri ifadesinin bileşenlerini, sadece, Smith ve Ricardo'da olduğu gibi dar anlamıyla kar veya sınai kar oluşturmaz, aksine bir yıl içerisindeki kar (p), faiz (i) ve rant (q), elde edilmiş artı değer (m) biçimleri oluşturur. Yani:

$$m=p+i+q=\text{sınai kar}+\text{faiz}+\text{rant}.^{10}$$

Burada esas paydayı C oluşturur ve "burada bütün toplumsal sermaye olarak ele alınmıştır" (310) ve sabit ve değişken sermayeden oluşur: $C=c+v$. Toprak burada ilginç bir şekilde ele alınmamıştır.¹¹ Genel kar hadleri, r, bundan dolayı

$$r = m / C = (p + i + q) / C$$

şeklinde verilir.

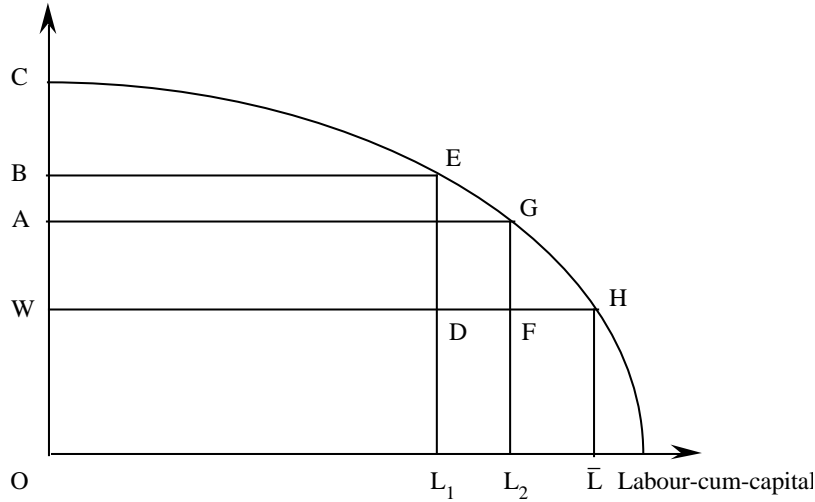
¹⁰ Burada kullanılan sembollerin tutarlılığı adına Marx'ın sembollerinden hafifçe sapıyoruz.

¹¹ Sonsuz rant için formüle göre verili bir toprağın bir hektarının ücreti bunun üzerinden elde edilen faiz hadlerine bölünmüş kira bedeli veya toprak rantına eşittir. Artan toprak rantı ve kar oranları ile birlikte düşen faiz hadleri durumunda bu ücret toprak rantından daha hızlı yükselir. "La Terre –capital" pahalılaşır.

Marx, "q, i ve p karşısında veya p, i karşısında artıyor olmasına rağmen, bütün üç ilişkinin de azaldığı durumda p/C , i/C ve q/C , $p=m$ bir çelişki olmadığı" iddiasından bulunur (311).

Konuyu basitleştirmek amacıyla, faizi hesaba katmayalım. Teknik ilerlemenin olmadığı durumlarda, sabit reel ücret haddinde, aynı orandaki nüfus artış oranı ile sermaye birikiminde düşüşe dair vaysayımsal durumda, Ricardo'nun yaklaşımını, Nicholas Kaldor'a (1955-1956) dayanan bir şekil yoluyla açıklayabiliriz. (bkz. Şekil 1). Burada, sadece tek bir ürünün – tahıl-kendisi aracılığıyla (işçiye ödenen tahıl maaşı üzerinden) üretildiği farz edilir.

Şekil 1 "Doğanın Hasisliği" bir ifadesi olarak kar oranlarının düşüşü

Yatay ekseninde tahıl üretiminde kullanılan emeğin miktarı belirtilmiştir. Dikey ekseninde ise emek birimine göre üretilen ürün belirtilmiştir. Tarımdaki yaygın ve yoğun azalan gelir artışları, CEGH eğrisiyle tanımlanmıştır. Bu eğri, artan istihdamda düşen emek üretkenliğinin bir ifadesidir. Maaş hadleri OW'ye eşit ve sabittir. Bunun için büyük bir emek arzı mevcuttur. Marx tarafından da paylaşılan, Klasiklerin görüşüne göre, kapitalizm, genişlemesi için gerekli olan emek kitlelerini de yaratır. İstihdam OL_1 değerinde ise o zaman bütün üretim $0CEL_1$ 'e eşittir. Ödenen bütün ücretler $0WDL_1$ 'e eşittir. Ortaya çıkan sınaî karlar $WBED$ 'e, toprak rantı BCE 'e eşittir. Sınaî karlar, r , $WBED$ ve $0WDL_1$ alanlarının oranına eşittir; daha doğrusu WB 'nin $0W$ 'ye olan uzaklığına eşittir (veya DE 'nin L_1E 'ye olan oranına).

Sermayenin birikimi ve istihdamın genişlemesinin dolayı ekonomi OL_2 düzeyine yükselir ve endüstriyel kar oranları WA nın OW ye (FG nin L_2F ile olan ilişkisine bkz.) olan ilişkisi yoluyla belirlenen düzeye düşer. L nin istihdam düzeyinden hareketle endüstriyel karlar sıfıra düşer: bütün fazla ürün (WCH) rantlar biçiminde temellük edilmiş olur. "Doğanın açgözlülüğü" endüstriyel karlardan rantlara doğru bir yeniden dağıtımın ve bununla beraber endüstriyel kar oranlarının düşüşünün nedeni olarak belirir.

Şekil 1, Marx'ın tanımındaki genel kar hadlerinin gelişimini de gösterir: L_1 'in gösterdiği istihdam düzeyinde, bu gelişim $WCED$ alanının $OWDL_1$ alanına olan oranına eşittir. L_2 ile gösterilen istihdam da $WCGF$ alanının $OWFL_2$ alanına olan ilişkisine eşit olur. L ile gösterilen istihdam ise WCH alanının $OWHL$ alanına olan oranına eşittir. Bu ise azalan eğime sahip olan $CEGH$ eğrisi boyunca düzenli olarak düşüştür.

Tarif edilen düşüş, Ricardo için, tamamen varsayımsaldır – zira her türlü teknik ilerlemenin bilinçli bir şekilde gözardı edildiği, beklenenin aksine-counterfactual bir "şeylerin doğal akışı"na yaslanır. Bu, birikim sürecinde, tarım ve sanayinin üretim yöntemlerinde düzenli iyileşmelerin olmaması durumunda, sistematik olarak ortaya çıkabilecek kar hadlerindeki gelişimi tarif etmektedir. Bu iyileşmeler "zorunlu mallar" veya onun önceli ürünler ile ilgili olduğu sürece, kar hadlerinde düşüşü beklenenin aksine-counteract etkide bulunur. Yeterince ilginç olacak şekilde, Ricardo, yakın gelecekte kar hadlerinde hızlı bir düşüşü hesaba katacak herhangi bir neden görmemiştir. Çünkü doğanın hasisliği insan zekâsına galip gelecektir (daha fazla bkz. Kurz 2010b).

Sınai kar hadleri, yukarıda resmedilen Ricardocu durumda, düşer; zira, Marx'ın da haklı şekilde belirttiği gibi, emek daha **verimsiz** hale gelmektedir. Burada, Marx, Ricardo'nun tam tersi bir şekilde pozisyon almaya koyulur: Kar hadleri, "emek verimsiz olduğu için değil, aksine daha üretken hale geldiği için", düşer. Şimdi, sorulacak soru gelir çatar: bu yaklaşım, inandırıcı şekilde gerekçelendirildiğini ve Marx'a göre, kar oranları, düşen üretkenlik durumunda yükseleceğini var saymak zorundam mıyız? Marx'ın içine düştüğü çıkmaz görülebilir. Ancak, kendisinin, bunu hemen farketmemesi de şaşkınlık vericidir.

5. Marx'ın "Kar Oranlarının Eğilimsel Düşme Yasası"

Marx'ın eserinde yasanın yeri Eylemde bulunan öznelerin "arka planında", Marx'ın, onlar tarafından niyetlenilmemiş ve farkında olmadıkları, eskiyi aşan ve niteliksel olarak yeniyi oluşturan, genel toplumsal değişimde sonuçlanan ve sürekli tekrarlanan formülasyonu bulunmaktadır. Onun, yukarıda ele alınandan farklılaşan, "Görünmez El Açıklaması" versiyonu, ilk olarak, ortaya çıkan "yüksek üretim formunda", ideal bir şekilde, insan eyleminin niyetlenilmemiş sonuçlarının anlamı önemini yitirmiştir: İdeal durumda insan, kendisinin ve kendi çevresinin şimdi ve bütün zamanlar için efendisi konumuna gelmiştir. Fakat bu, onun artık hiç bir problemle karşılaşmayacağı anlamına gelmemektedir. Ama bu problemleri, planlayıcı ve işbirliği içerisinde ele aldığını ve bunları artık kendisinin avantajı ve başkalarının dezavantajı için kullanmayacağı anlamına gelir. Ancak, Marx, görünmez ele güç ve yön veren doğaüstü güçlere – yani "yazgı" (Adam Smith) veya başka bir doğaüstü merciye başvuramaz. Evrim, daha güncel bir kavramla tanımlanabilecek, "akıllı tasarım" ın bir ürünü değildir. Evrim, gerçekleşir fakat planlı şekilde değil: Marx da, ne tarihi yapan bir eyleyen özne tasarımı, ne de doğaüstü varlık vardır. Bu, herkesin düşündüğünden farklı şekilde ortaya çıkar; fakat dikkat çekici şekilde, en azından onu yaşayanlar için, her şey yolunda gidecektir: İnsanlık, sömürü boyunduruğunu ve sömürünün baskısından ve kendi zittini, çelişkisini barındıran (antagonistik) sınıf ilişkilerini bir defada ve herkes için kaldırıyor.

Marx, Hegel'de, metafiziksel bir ilke olarak **Dünya Tini** kavramıyla karşılaşır. Hegel için Dünya Tini, tarihsel gerçekliğin bütünlüğünde, "Tarihteki Akıl" olarak ifadesini bulur: Tarihin "nihai amacı" gerçekleşiyor. Marx, hata götürmeyecek şekilde, buna atıf yapar; ama "Dünya Tini" kavramını maddeci bir anlamda kullanır. "Aklın Hilesi-die List der Vernunft", bize, bir sınıfsız toplumun kurulmasını, Tarihin nihai amacı olarak gösterir.

Michael Ruse'un, Charles Darwin'in Türlerin Kökeni-The Origin of Species çalışmasının nasıl ortaya çıktığı ve geliştirildiğine dair gözlemleri, Marx'ın insanın toplumsallaşmasının evrimine dair düşüncelerini değerlendirmemize yardımcı olabilir. Ruse, konuyu iki ayrı dal şeklinde ayırır ve bunlardan birini "kötü" olarak diğerini "iyi" olarak adlandırır. Kötü olanı, evrimi, zayıf olandan güçlü olana ve iyiden daha iyi olana doğru şekilde ilerleme teorisi şeklinde, yeniden yorumlayan, Herbert Spencer'in çalışmasıyla

ilişkilendirir. Bunun karşısında iyi olan dal durmaktadır ve bunun ana temsilcisi olarak Darwin'i gösterir. Burada da evrimi "yavaş şekilde, ancak hiçbir yere gitmeyen, yönsüz bir süreç-directionless process, going nowhere rather slowly" olarak ele alır (Ruse 1988: 97). Bu karşılaştırmanın arkaplanında, Marx'ın insanın toplumsallaşmasının evrimine dair düşüncelerine baktığımızda, Marx herşeyden önce Spencerci olarak, Hume ve Smith ise Darvinci olarak görülebilir mi? Her şekilde, ikincisinde, insanlığın bu dünyadayken kurtuluşu düşüncesi eksik iken; birincisi ise egemenlerin kullanışlı bir buluşu olarak cennetvari bir öteki dünya düşüncesini red ediyor.

Kar oranlarının düşme yasası Marx'ın kapitalizmin geçiciliği tezi, keşfedilmesini sağladığı, bir "Yasa" ya dayanır: Kar hadlerinin eğilimsel düşme yasası. Her ne kadar, ondan önce diğerleri de Kar Hadlerinin Düşüşünü konu edinmişlerdir, ancak berbat şekilde başarısız oldular; zira "Ekonomi-Politığın temel eşliğini-pons asini" geçmeleri mümkün olmamıştır. Ona göre, Smith hatalı kavramsallaştırma yapmıştır; ancak Ricardo bir dışsal çıkış yolu bulmuştur – doğal kaynakların giderek artan kıtlığını, düşen kar hadlerinin nedeni olarak tespit etmiş, ve kendisini, Ekonomi-Politikten "organik kimya" ya terfi ettirmiştir. Bu durumda, Marx'a göre, gerekli olan şey ise kapitalizmde, sonucunu genel kar hadleri olarak gördüğümüz, sayısız ve birbirleriyle çelişkili güçlerin, iç tutarlılığı bulunan bir çözümlemesinin yapılmasıdır. Kar hadleri eğilimi, *içsel* olarak belirlenmekte olup, dışsal farkkörlere bağlı olarak değil, soğukkanlı ve mesafeli şekilde ve bilimsel olarak hassas ele alınmalıdır. İnsan dışı doğa, bütün diğer üretici güçler gibi sermayenin emri altına girer, toprak ve araziler bakırlığını kaybeder ve "sermayenin mekanlarına-la terre capitale" dönüşür; böylece sermayeye dâhil olurlar. Kapitalizm, başarı hikâyesinde, kendi kendine yeterli hale gelecektir. Ancak, nihayetinde, Tarih, alabileceğini alacak ve gerisini söküp atacaktır.

Marx, **Grundrisse**'de, sözkonusu Kar Hadlerinin Düşmesi Kanununu, "her anlamda ve modern Ekonomi-Politığın en önemli kanunu ve en zor ilişkileri anlamada en temel yasanını "bütün ilişkilerde en önemli politik ekonomi yasa ve en zor ilişkileri anlamak için en temel yapı" olarak adlandırır. Bir de ek olarak, bu Kanunun olağanüstü anlamının da altını çizmektedir: "Tarihsel açıdan en önemli Kanundur. Bu Kanun, basitliğine rağmen, hiçbir zaman kavranamayan ve bilinçli bir şekilde dile getirilmeyen kanunun kendisidir." (MEGA 2 II/1.2.: 622 vurgu eklenmiştir).

Marx ve artan organik bileşim

Kısaca, Marx şöyle der: Kapitalistler ve işçi sınıfı arasındaki sınıf çelişkisi, kapitalistleri, işçilerin gücünü sınırlamak için emek tasarruf eden yenilikler gerçekleştirmeye iter. Bu şekilde, üyelerinin istihdamda bulunan işçilerle iş için rekabene eden ve böylelikle, maaş hadleri ve çalışma koşulları üzerinde kötüleştirici etkisi bulunan, "endüstriyel rezerve ordu" yaratmış olurlar. Bu, işsiz işçilerin çalışan işçilere karşı yarıştırdığı, "böl ve yönet" politikasının bir biçimidir. Emekten tasarruf etmek, sürekli daha fazla makine, araçlar vs. ve göreceli olarak daima daha az emek kullanmak, yani sermayenin teknik bileşimini yükseltmek anlamına gelir. Fakat teknik bileşimin yükseltilmesi, orantısız değil ama orantısız olarak, "sermayenin organik bileşimi" nin yükseltilmesine neden olur: Burada, sözkonusu olan, bir dönemde, makinelerde somutlaşan "öngörülen" emeğin, C, kullanılan canlı emekle, L, olan ilişkisidir. Marx'a göre, C/L'nin eğilimi, yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı, sürekli şekilde artar. Bütün değer ve artı değerın kaynağı olan- canlı emeğin göreceli düşmesi şuna neden olur:

Kullanılan araçlar, yani toplumsal emeğin üretici güçlerinin şartsız, kati gelişimi, kısıtlı bir amaç olan verili sermayenin işlenmesiyle, daimi bir çatışma içerisinde dirler. Eğer, *kapitalist üretim tarzı*, bu nedenle, *maddi üretim gücünü geliştirilmesi ve ona denk gelen bir dünya piyasasının yaratılmasının tarihsel araçları* ise (!), bu, aynı zamanda, sözkonusu tarihsel görev (!) ile ona denk düşen toplumsal üretim ilişkileri arasındaki daimi çelişki anlamına gelmektedir. (MEGA² II, 4.2: 324, vurgu eklenmiştir)

Kapitalist üretim tarzının sınırını "emeğin artı zamanı" oluşturur (337).

But the reciprocal value of the organic composition is now equal to the maximum rate of profit, R, of the system that would be realized if the real wage and with it the variable capital, V, were equal to zero, if the workers were, so to speak, only of the air and love could live:

Eğer reel ücretler ve onunla beraber değişken sermaye, V, sifıra eşit olursa ve tabiki işçiler sadece hava ve sevgiyle yaşayabilirse, organik bileşimin karşılıklı değeri, sistemin gerçekleştireceği maksimal kar haddine, R, eşittir:

$$R = L/C$$

Güncel kar oranını, r , ise Marx şöyle tanımlar:

$$r = M/(C+V)$$

Küçük yeniden formülasyonlarla şunu elde ederiz:

$$r = \frac{M/L}{(C/L) + (V/L)} = \frac{1-w}{(1/R) + w} = \frac{R(1-w)}{1 + Rw}$$

w değişken sermayenin V payı olarak, daha doğrusu, değer yaratımındaki L ücretlerin, maaş oranlarından çıkarılmasıdır.¹²

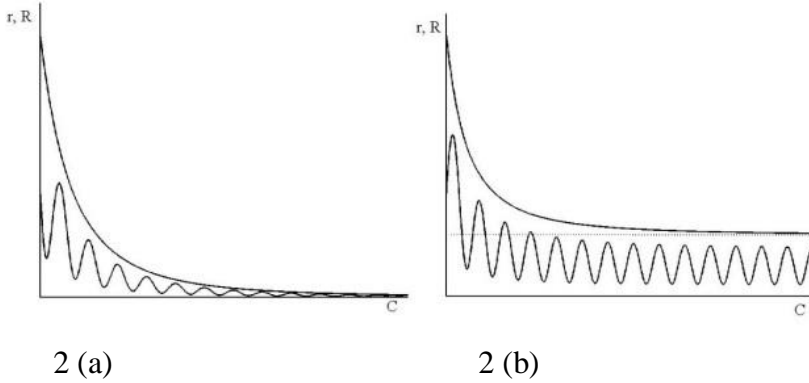
Bu ifadenin, organik bileşime (C/L) veya onu tersi olan maksimum kar haddine, R , göre kısmi türevini alırsak, şunu elde ederiz:

$$\frac{\partial r}{\partial R} = \frac{1-w}{(1+Rw)^2} > 0.$$

Sabit ücret paylarında, maksimal kar haddi düşerse, güncel kar oranları da düşer. Düşen maksimal kar oranları ise güncel kar oranlarının hareket alanını sürekli şekilde daraltır. Konuya dair temel düşünce, Okishio (1961)'den de görüleceği üzere, resim 2 (a)'da gösterilmiştir.

Marx gibi, R 'nin düşme eğiliminde olduğunu kabul edelim. Bu, aynı zamanda, r 'nin de düştüğüne dair kanıt olur mu? Kesinlikle hayır. Resim 2 (b) gösteriyor ki; R sürekli düşebilir, fakat eğer onun düşüşü, pozitif bir seviyeye sınırlandırılmış ise r 'nin sıfıra doğru düşme eğilimine girmemesi gerekir. Ancak, maksimal kar oranı, sadece organik bileşim sonsuza yaklaştığı takdirde, sıfıra yaklaşır. Peki, bu beklenir mi? Ampirik olarak bunu gözlemleyemiyoruz ve teorik olarak inandırıcı bir argümanı da yoktur.

¹² Emek teorik kar hadlerinin belirleniminin genel olarak tutarlı olmadığına dair kanıtlara burada daha ayrıntılı girmeyeceğim. Marx, iki metanın üretim fiyatlarının oranının onların değer oranlarından sapabileceğini itiraf etmiştir; fakat üretim fiyatlarında oluşan kar hadlerinin, yaratılan değerden farklılık arzedeceğini değil. Burada kar hadlerinde söz konusu olan göreceli ücretlerdir, daha doğrusu: artı değerün ücretinin sermaye kullanımına ilişkisi, yani iki meta destesinin ücret ilişkisidir.

Resim 2 Maksimal kar haddinin düşüşü, R

Marx'a göre genel, cari kar hadlerinin düşüşünü zorunlu olarak ne ortaya çıkarır? Okuyoruz:

Kar hadleri, kapitalist üretimde itici faktörü/gücü oluşturur, ve üretim, sadece kar sözkonusu olduğu zaman yapılır. Kar hadlerinin düşmesine dair İngiliz iktisatçıların korkusu bundan dolayıdır. Ricardo'nun bundan rahatsız olma olasılığı bile, onun, kapitalist üretimin koşullarına dair derin anlayışını gösterir. Onun, "İnsanları" dert etmeden, kapitalist üretime baktığında, insanları feda ederken sermayenin *değerini* alacak şekilde, aklında sadece üretici güçlerin gelişimini olması, eleştiri konusu olmuştur.

Bunu, yukarıda alıntılanan, paragraf takip eder:

Toplumsal emeğin üretici güçlerinin gelişimi, tarihsel bir görevdir ve sermayenin meşruiyetidir. Bununla, bilinçsizce daha yüksek bir üretim tarzının maddi koşullarını yaratır. (MEGA² II, 4.2: 333)

Marx şöyle devam eder:

Ricardo'yu rahatsız eden konu; kapitalist üretimin uyarıcısı ve sermaye birikiminin ana aktörü olarak koşulu olan, kar haddinin, kendisinin bizzat, üretimin gelişim yasaları tarafından tehdit edilmesidir. Nicel ilişki burada herşeydir. Gerçekte, onun sadece sezinlemesinden daha derin bir şey söz konusudur. Bu, *saf ekonomik bir şekilde*, daha doğrusu burjuvanın konumundan hareketle, "kapitalist aklın sınırları" içerisinde, kapitalist üretimin kendisinin bakış açısından, sınırlarını ve

göreceliliğini, mutlak bir üretim tarzı olmasından ziyade sadece tarihsel ve maddi üretim koşullarının belirli ölçüde sınırlandırılmış gelişim safhasına denk düşen bir üretim tarzı olduğunu gösterir. (333)

Marx'ın artan organik bileşim tezi, kapitalizmin teknik ilerlemenin özel bir biçimi tarafından hükmedildiği inancına dayanır: Bu, üretim araçlarına bağlı sermayenin net ürün değerine oranını artırırken, aynı zamanda emek üretkenliğini de artırır - bugünkü terminolojide: artan makroekonomik sermaye katsayısı demektir. Diğer kapitalistlerle, yani "düşman kardeşleriyle", rekabet mücadelesinden başarılı çıkmak için, her kapitalist, sermaye biriktirmeli ve ona yeni ürünler üretecek veya bilinen ürünlerin üretim maliyetlerini düşürmeye izin verecek yeni teknikler ortaya çıkarmalıdır. Farklı metallerin değerleri ve bunlarla beraber üretim fiyatları düşecektir: böylece farklı metallerin üretiminde daima daha az emek gerekli olacaktır. Kapitalizmdeki teknik ilerlemenin hakim biçimi, organik sermaye bileşiminin tekil ve makroekonomik seviyede, artışı tarafından karakterize edilir: her bir istihdam edilen emek için daima daha iyi kalitede daha fazla üretim araçları kullanıma sokulacak – böylece, bütün ekonomide ölü emeğin canlı emeğe oranı artacaktır. Teknik ilerleme, doğrudan emekten tasarruf edecek ve daha fazla üretim araçlarında içerilen biçimiyle dolaylı araçları kullanacaktır. Ancak, gerçekleştirilen teknik ilerlemeler göreceli doğrudan emek tasarrufu, yine göreceli olarak daha az artı değer üretilmesi anlamına gelecektir.

Marx, teknik ilerlemenin bu formu için, aşağıdaki birbirleriyle yakından ilgili gerekçeleri ileri sürmüştür. Birincisi, organik bileşim sabit kalırsa, canlı emeğe olan talep, üretim araçlarında "biriktirilmiş" ölü emeğe olan talep ile aynı oranda büyüyecektir. Fakat ek emeğe olan ihtiyacın hızlı genişlemesi, emek gücünün genişlemesini aşacak ve ücretleri artıracaktır. Maliyet tasarrufuna dair rekabet tarafından zorlanan kapitalistler, emekten tasarruf ederek ücret maliyetlerini durdurmayı deneyecektir. Bu ise emek gücünü makine gücü yoluyla ikame eden üretim yöntemlerini kullanma yoluyla gerçekleşecektir. Üretimin ilerleyen mekanikleşmesi, bunun ötesinde yüksek ücretler ve daha iyi çalışma koşulları talep eden ve grevler yoluyla taleplerini gerçekleştirmek isteyen emek gücünün yerine, Ricardo'nun ifade ettiği gibi, "üretimin sessiz aktörlerinin-mute agents of production" geçmesi gibi bir avantaja sahiptir.

Marx için rekabet, "burjuva ekonomisinin temel lokomotifi" (MEGA² II/1.2: 448), ekonomik ve toplumsal ilerlemenin itici gücüdür. "Rekabetin zorunlu yasası", piyasadan kovulmamak ve kapitalist olarak rollerini korumak için bireysel kapitalistler tarafından girişilen yenilikleri ortaya çıkarır. Marx'tan önce, Adam Smith vurgulamıştı: "serbest ve genel rekabet, herkesi kendini koruma çıkarı adına" iyi bir ekonomik idareyi çabalamasına ve iyileştirmeler gerçekleştirmesine neden olur. (WN I.xi.b.5).

6. "Yasa" nın eleştirisi

Sabit reel ücret hadleri ve üretkenliğin artışı Marx, kar hadlerinin düşmesinin artan reel ücretin bir sonucu olarak açıklanamayacağını farkındaydı: "Bazen, istisnai durumlar olsa da, hiçbir şey, kar oranlarının düşmesini emek ücretlerinin oranlarındaki artıştan hareketle açıklamak kadar çocukça değildir." Bundan dolayı, "Yasayı", temelde sabit reel ücretlerin açık veya örtük kabulü üzerinden tartışır. Ama, verili ve sabit artı değer oranlarından (M/V , M/L) hareket ettiği de kendi pasajlarında bulunmaktadır. Bununla ilgili iki yorum mümkündür. Birincisine göre, artan organik bileşimin kar oranları üzerindeki izole etkisini araştıran analizlerin ilk adımı söz konusudur. Marx, geniş çaplı (ve yorucu) hesaplamalarda, bu şekildeki ceteris paribus etkilerini araştırmıştır, fakat artı değer oranlarının verili bir reel ücret haddi durumunda sabit kalamayacağı da açıktır. İkinci yoruma göre, Marx, artı değer oranlarını iki sınıf arasındaki güç ilişkilerinin bir refleksi olarak görmüş ve teknik bir dönüşümle bu durumun önemli derecede değiştirilemez olduğunu kabul etmiştir. Yazılarında farklı görüşlerin birbirine karışması, Marx'ın bununla ilgili çözümlerinin *statu nascendi* (oluşum halinde) bulunduğunu ve yazıların yayınlanmaya uygun olmadığını göstermektedir.

Bu durum, farklı yerlerde belirginleşmektedir. Böylece, Marx, emek üretkenliğinin artışı sonucunda hem değişken hem de sabit sermayenin ucuzlayacağını açıkça görmüştür. Fakat, bu bir taraftan verili ve sabit kabul edilen reel ücret haddi için – saat başı veya günlük olarak ücretle alınabilecek ürünlerin sabit sepeti- ve çalışma gününün verili uzunluğu açısından artı değer oranlarının M/V ve ücret hadlerinin ω artması anlamına gelir. Kar hadleri ifadesindeki pay, sonuç olarak, artar. Öteki taraftan, sermayenin teknik bileşiminin artışı (nasıl ölçüldüğü konusunda bir şey bilmiyoruz) organik bileşimde aynı büyüklükte bir artışa neden olmaz. Bu

nedenle, organik bileşimin artışının artı değer oranlarının artışını genel kar oranlarının yüksekliği açısından dengelemekten daha fazla bir anlama gelip gelmediği noktası açık değildir.

Teknik ilerlemenin farklı formları Eğer organik sermaye bileşimindeki artış genel kar oranlarının düşmesini garanti edemiyorsa, organik bileşimin yükselmesine neden olmayan teknik ilerleme biçimleri söz konusu olduğunda, durum ne kadar kötüleşir? İlginç bir şekilde, Marx, kendi el yazmalarında bu biçimdeki biçimlere değinmiş ve burada daha sonra "Harrod-yansız teknik ilerleme- Harrod-neutral technical progress" olarak bilinen normu önceden görmüştür. Farklı metaların üretiminde kullanılan doğrudan gerekli emek, bütün endüstrilerde, orantısız olarak düşerken, ürün başı kullanılan sabit sermaye sabit kalır.

Marx, teknik ilerlemenin diğer farklı biçimlerini baştan ve ebediyen dışlayamayacağını bilincindedir. Hatta, sabit sermayeye ilişkin diğer maliyetlere göre, parça başı ücret maliyetlerinin düşmesi durumunda, "değişken sermayenin kullanıldığı ekonomi" den sabit sermayenin kullanıldığı bir ekonomiye geçiş için saiklerin de artacağını işaret etmiştir. Gerçekten, makroekonomik sermaye katsayısı – Marx'ın organik sermaye bileşimine (C/L) denk gelen ifade – Marx'ın tahminiyle uyumlu olarak, tarihsel düşük bir sınai devrimi öncesi düzeyden hareketle uzun zaman eğilimsel olarak artar; fakat, sonra sınai devrimi öncesinden daha yüksek bir seviyede düşer. Yakın zamanda, yeniden artmaya başladığı da görülmektedir. Ama artan organik bileşimin, bir üst sınırı olmadan, seküler şekilde artacağına dair bir kabul için hiçbir neden yoktur.

Marx için çok önemi olmayan fakat tarihsel olarak oldukça önemli bir anlamı olan bir yöne de burada değinilmelidir. Adam Smith ve daha sonra Marx'ın vurguladığı, teknik ilerleme biçimlerinin özünde "niteliksizleştirme/mesleksizleştirme-deskilling" – yani, gerekli emek gücünün uzman niteliğinin artan erozyonu- sürecini içeriyordu. Bu gelişmenin kesişim noktası, yetişkinlerin çocuk emeğiyle ikame edilmesidir. Makineler, insanların sadece birer eklenti olarak basit faaliyetlere indirildiği şekilde, çalışırlar. Bu durumda, üretim sürecinin makineleşmesi sürecinde daima işe dahildir fakat Sınai Devrimi sırasında olağanüstü bir öneme sahiptir ve Smith ve Marx'ın emek gücünün değersizleşmesi düşüncesine ampirik gözlem malzemesi vermiştir. Ancak, söz konusu eğilim, kapitalizmin bütün gelişimi boyunca hâkim olmamıştır. Uzun zamandan beri, birçok farklı branşlarda niteliğin geliştirilmesi talepleri

artıyor ve istihdam ve ücret yapısı değişmeye başlıyordu. Adam Smith, zaten, önceden iyi eğitilmiş emek gücünü pahalı makinelerle kıyaslıyor ve gelirlerinin bir kısmının onlar tarafından somutlaştırılan "insan sermayesinin" ödüllendirilmesi yani faiz geliri olarak kavranabileceğine dikkat çeker. (bkz. Kurz ve Salvadori 1995, Bölüm. 11.)

Bu düşünce şuna dikkat çekmiştir: İlk önce, emek emeğe eşit değildir- zamanla emeğin içeriği değişmekte ve heterojen emeğin zamanın ötesinde nasıl birbiriyle karşılaştırılabileceği sorusu ortaya çıkmaktadır. Emek gücü de, eğitim ve öğrenim süreçleri üzerinden edinilmiş insan sermayesini kullanır. Marx'ın "la terre-capital" (yatırımlarla kullanıma sokulan toprak) düşüncesine yaslanarak "'İnsan Sermayesi- l'homme-capital" den bahsedebiliriz. İkincisi, emek, ücret veya maaş olarak konumlanan her şeyde değildir. Toprak/kira rantı ve kazanç ayrılaştırıldığı gibi eğer aynı kişi iki gelir biçimine sahipse o zaman maaş ve faiz ayrıştırılmalıdır.

Buradan sonra artık Marx'a geri dönelim.

Ücret dinamiği Marx, Smith ve Ricardo'dan farklı olarak politik ekonominin "temel eşliğinin-pons asini" nin kendisi tarafından aşıldığından şüphelenmektedir. El yazmalarının bir pasajında bu durum kendini göstermektedir. Haklı olarak şunu yazar:

Hiçbir kapitalist oldukça fazla üretken olsa dahi veya artı değer oranlarını artırıyor olsa dahi eğer kar oranlarını düşürecekse gönüllü bir şekilde yeni üretim biçimleri uygulamazlar.

Eğer hiçbir kapitalist bunu yapmıyorsa, genel kar hadleri yine de neden düşer? Açıkça, yenilik yapan kapitalistin üretim maliyetlerini düşüren, ona ekstra kar getiren ve bireysel kar oranlarını yükselten yeni üretim metotlarının devreye sokulması yoluyla genel kar hadlerini düşüren bir ücret dinamiğine neden olmuş olması gerekir. Söz konusu olan dinamiği Marx şu pasajda dile getirir:

İyileştirilmiş üretim biçimleri kullanan kapitalist, piyasa fiyatının altında satar fakat kendi bireysel üretim fiyatının üzerinde olmak kaydıyla (böylece rekabet bunu dengeleyene kadar kar oranları onun için artar...)

Soru, hangi yükseklikte/seviyede dengelenir sorusudur? Marx, haklı olarak "Makineler Üzerine" bölümünde, ortaya çıkan yeni kar hadlerini eskiye eşitmiş gibi kabul eden Ricardo'yu eleştirir. Bu kabul gerçekte Ricardo'nun doğru teziyle çelişkilidir: Ürünlerinin ve onun üretimine giren girdilerin üretimindeki iyileşmelerle, verili reel ücret hadleri için kar oranları artar.¹³

Marx'ın aralıksız araştırmaları, daha önceki hipotezleri ve kanaatleriyle çelişkiye düşüren yeni fikirlere ulaşmasına neden olur. Friedrich Engels tarafından temin edilen Kapital'in Üçüncü Cildinin en keskin zekalı okuyucularından birisi kuşkusuz Piero Sraffa'dır. Kar oranlarının düşmesi bölümündeki sayısız tutarsızlıklar onun da dikkatini çekmiştir. Ayrıca, Engels'in Marx'ın kuşkularının üzerine örten ve olumsuz redaksiyonel eklemelerinden de kendini sakınabilmiştir. Engels açıkça Marx'cı teorinin "sarsılmaz temelini" şüphe içindeki asıl yaratıcısından daha fazla inanmıştır. Marx el yazmalarında bocalamaya başladığı zaman Engels hiç etkilenmeyerek devam eden bu veya şu cümleyi işin içine karıştırır. En dikkat çeken ise şu eklentidir: Fakat, gerçekte daha önce görüldüğü gibi kar hadleri zamanla düşecektir. "Bu cümle yakın zamana kadar Marx'ın orijinal vurgusu olarak algılanmıştır. Fakat şimdi bunun Engels'ten kaynaklandığını biliyoruz. Sraffa'nın dile getirdiği kuşku, 1940'lı yılların sonlarında onun Marx'ın orijinal el yazmalarına yeniden bakarak neyin Marx'tan ve Engels'ten kaynaklandığına dair netlik kazanmak için Amsterdam'a seyahat etmesine neden olur. Görünen o ki Marx'ın zamanla ileriki bölümde ele alınan Ricardocu pozisyona yakınlaştığına ya da buna karşı bir şey koymadığına dair bir kanaat edinir. Bu durum tam olarak belirli koşullarda teknik ilerlemeyi kar hadlerinin düşmesiyle uyumlu hale getirir.

Uyarılan teknik ilerleme Ricordo'nun tasvir ettiği durum şöyle özetlenebilir (Kurz 2010a, 2010b). Ricardocu açıklamanın arka planını "şeylerin doğal akışı-natural course of things" tasarımı oluşturur. Bununla, sermaye birikiminin olduğu ve nüfusun arttığı fakat kabule göre hiçbir teknik bilgi erişiminin mümkün olmadığı bir ekonomi ifade edilir. Konuyu, şematik olarak iki alt durum şeklinde ayırabiliriz. Birincisinde, ekonominin gelişim sürecinde önceden kullanılan üretim metodları sonuç olarak şimdiye kadar ekilmemiş toprak özelliklerine de uygulanır. İkincisinde ise önceden bilinen yani verili teknik bilginin bir kısmı olan fakat

¹³ Ricardocu yol alışın özel bir durumda kusurlu bulunamaz olduğu gösterilebilir. Bu da eğer genel kar oranlarının belirlendiği rant taşımayan toprak değişmez ise söz konusudur. (bkz. Neri Salvadori ve Rodolfo Signorino)

şimdiye kadar hakim olan fiyatlar ve ücretlere göre karlı bir şekilde kullanımı sokulamayan metotların harekete geçirilmesidir. Bu alt durum gerçek ilginç olanıdır, birincisi ise sadece karşılaştırma olarak hizmet eder.

Ricardo bilinen fakat şimdiye kadar kullanılmamış ücret ve dağıtım dinamiği aracılığıyla uyarılmış metotların kullanımı durumunu takip eden ünlü gözleminde ifade eder:

Makineler ve emek, sürekli rekabet içerisindedirler ve birincisi, emek artmadıkça, çok sık şekilde kullanılamamaktadır. (Ricardo 1951: 395)

Literatürün gösterdiği gibi, bu görüş sık sık yanlış anlaşılmıştır. Ricordo'nun belirttiği koşul; yani yeni keşfedilen bir makinenin ilk başta kullanılması da, daha sonra kullanılacak olması, gerçek ücretlerde artışı gerektirmez. Fakat "Emek artar-Labour rises", bu bağlamda, Ricardo'ya göre, görece daha pahalı tarım ürünleri sonucu görünürde sabit reel ücretlerin sonucu, artan parasal ücreti ifade eder. (Altın meta para, sabit üretim maliyetlerine göre üretilmektedir). Nominal ücretin ve işçi idame bütçesindeki artış anı, şimdiye kadar kullanılmamış metotların ve bununla beraber makinelerin harekete geçirilmesine neden olan andır. Ricardo'nun yazdığı gibi:

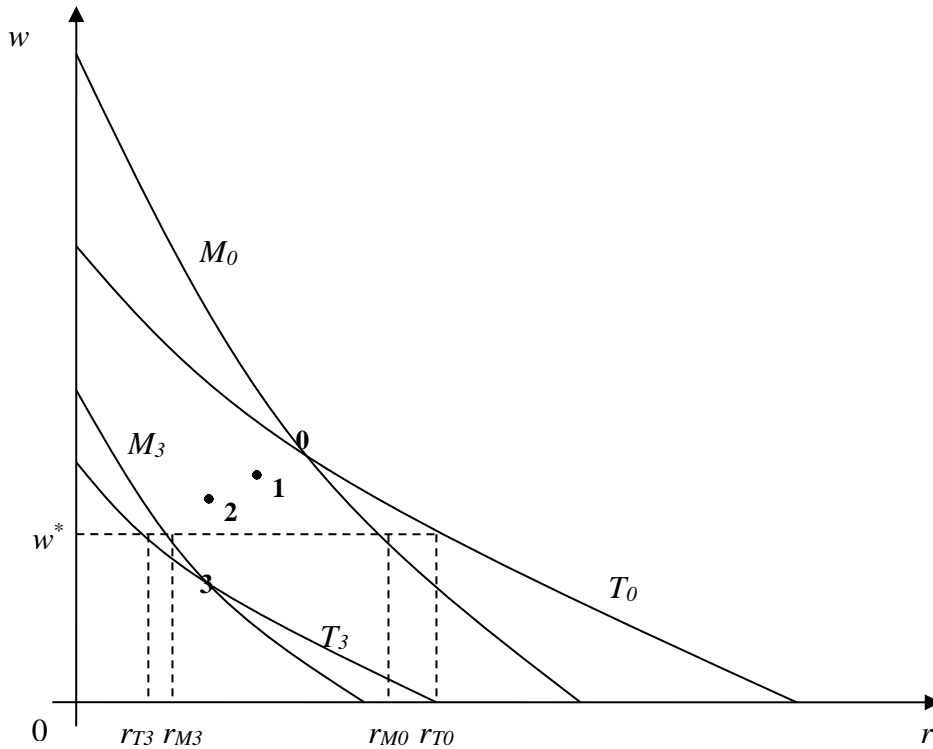
Emeğin artmasıyan neden olan (siz Altınparayla ücret okuyun), makinelerin değerini artırmaz ve bu nedenle, her sermaye kullanımının artışı, kendinin, daha fazla oranda makinelerde kullanımı demektir. (Ricardo 1951: 395)

Kar oranlarının yüksekliği ilgili sınır bölgesinde ele alınsın (basitleştirmek için yoğun bir şekilde düşen hasılat artışları durumunu dışarıda tutuyoruz).

Şimdi, Ricardocu düşüncüyü, kar hadleri ve reel ücret hadleri arasındaki verili bir tekniğe atfedilen ters yöndeki ilişkiye başvurarak grafiksel olarak ifade edebiliriz. Şekil 3'de yatay ekseninde genel kar oranlarını ve dikey ekseninde ise reel ücret hadlerini koyalım. Reel ücret hadleri w^* 'da verilir ve veri zamana göre sabittir. Başlangıçta, fiili olarak kullanılan üretim sistemine $T0$ ile işaretlenen $w-r$ -ilişkisi düzenlenmiş olsun. Ortaya çıkan kar oranları buna göre $rT0$ olur. $M0$ ile işaretlenen $w-r$ - ilişkisi, buna karşın, bir üretim sistemi, daha doğrusu hipotetik olarak yeni bulunmuş makinenin kullanımının devreye girdiği bir tekniği tanımlar. Bu teknik bu

arada verili koşullar altında seçilmemiştir, çünkü bu ücretlere ve tekniğin T_0 para ücret hadlerine göre ekstra maliyetlere neden olacaktır. Eğer M_0 buna rağmen kurulursa reel ücret hadlerine göre w^* teknik T_0 ile ulaşılabileceğinden daha düşük sermaye faizlendirmesi gösteren bir system ortaya çıkar: $rM_0 < rT_0$. Her iki w - r - ilişkisinin keşisim ve değişim noktası iki tekniğin eşit bir şekilde karlı olacağı ücret düzeyini verir.

Sermayenin birikimi ve nüfusun artışıyla beraber, önceden işletilen toprağa ek olarak sürekli azalan bir verimliliğe sahip topraklar kullanıma girer. T_3 ile işaretlenen w - r - ilişkisi gözlemlenen durumda bu topraklardan sınır bölgesi rolü verilen birini içerir. (Tekniğin T_0 sınır bölgesi şimdi sınırlar-arası yani diferansiyel rant getirir.) Bu toprakta ortaya çıkacak kar oranları rT_3 eşit olacaktır. Tekniğin T_3 kullanıldığı durumda ortaya çıkan ücretler ve reel ücret hadlerine göre makine kullanan teknik M_3 karlı bir şekilde kullanıma sokulup sokulamayacağı sorusunu soralım. Böylece bunun gerçekte ortaya çıkacağını görmüş oluruz: Teknik M_3 ekstra kazançlar gösterecektir. Maliyet minimizasyonu mantığı takip edilirse yeni durumda T_3 değil aksine M_3 gerçekleşir. Oluşacak kar oranları ise rM_3 eşittir. Burada ayrıca $rM_3 > rT_3$ olacaktır. (Teknik M_3 ün ücretlere ve para ücret hadlerine göre teknik T_3 ekstra maliyetler gösterecektir).

Şekil 3 Uyarılmış teknik ilerleme

Genel olarak, ekonominin her gelişim aşaması için teknik ilişkileri (T) olmaksızın ve makine kullanımı ile birlikte (M) her bir çift w - r -ilişkisi yoluyla ($T_i, M_i, i = 0, 1, 2, \dots, k, \dots$) tarif edebiliriz. Asıl önemli olan, bunlar arasındaki kesişim noktasıdır (eğer biri mevcut ise). T -tekniklerinden M tekniklerine geçişin gerçekleşmesi için gözlemlenen ekonomik gelişim sürecinde w^* 'nin yüksekliğindeki yatay eksene paralel yerin üstündeki kesişim noktası, alttaki yere düştüğü bir moment olması gerekir. Bu ilgili resimde iki benzer değişim noktası olarak işaretlenmiş olan 2'den 3'e doğru geçişteki durumdur.

Makine kullanımına neden olan uyarılmış teknik değişim, kar hadleri düşüşünü durduramaz, aksine sadece yavaşlatabilir. M Tekniklerine geçişle bütün ekonomik emek üretkenliği artar. Sonucusu (sabit ilişkiler için) dikey eksenle bir tekniğin w - r ilişkisinin kesişim noktasında okunabilir. Devam eden gelişim sürecinde kar hadleri düşüşe doğru eğilim gösterecektir.

Teknik ilerleme durumunda düşen genel kar hadleri durumuna dair bunlar söylenebilir. Kuşkusuz burada sadece uyarılmış teknik ilerleme durumu sözkonusudur: sermaye birikim sürecinde tarımda düşen hasılat artışları koşulları altında zorunlu olarak ortaya çıkan nominal ücret ve göreceli fiyatların değişimleri yoluyla uyarılmış.

Marx, Üçüncü Cildin sonuna doğru, Ricardo'nun argümanını anımsatan yönlerden bahseder. "Emeğin üretici gücü", sık sık daha az üretken olan fakat aynı oranda toplumsal koşullara bağımlı olarak artan doğal koşullara bağlıdır. Bundan dolayı bu farklı alanlarda emeğin üretkenliği bir tarafa göre artarken öteki tarafa göre düştüğü karşıt hareketler vardır. Endüstrinin en önemli kısmının bağlı olduğu mevsimlerin basit etkisini, orman arazilerinin, kömür madenlerinin, madenlerin tükenmesini v.s. düşünelim. (333). Marx'ın birçok vurgusu da aynı yöndedir.

"Zamanın, bütün üretim araçlarını (toprak dışarıda bırakılır) bozduğundan" bahseder. Zaman burada var olan üretim araçlarının erken eskimesi, *ahlaki değersizleşmesi* etkisinde bulunan teknik ilerlemelerle aynı anlamda kullanılmıştır. Bu toprağın kullanımı sırasında bozulma sürecine maruz kalmadığı anlamına gelmez. Marx, Justus von Liebig's'in ve diğerlerinin toprağın yorgunlaşma tartışmasına dair ifadelerine başvurur ve kısa süreli kar çıkarlarının toprağı tüketen bir şekilde işletilmesine neden olduğunu iddia eder. Engels'e 25

Mart 1868 tarihinde yazdığı bir mektupta, ilginç bir şekilde, şöyle yazar: "Sonuç, kültür eğer doğal bir biçimde ilerleyerek ve *bilinçli bir şekilde kontrol edilmezse...* geride bir çöl bırakır...yani tekrar sosyalist eğilim bilinç dışıdır" (2012:460, tüm paragraf).

Bu sonuç birçok nedenden ötürü ilginçtir. İlk önce Marx toprağı temel tüketilebilecek kaynaklardan (kömür ve madenlerle karşılaştırılabilir) biri olarak sayar. İkincisi ve daha önemlisi kapitalist kullanımın toprağı gerçekten tükettiğı ve bununla beraber ekonomideki üretim koşullarını genel eğilimsel olarak kötüleştirdiğı kanaatini dile getirir. Toprağın kötüleşmesi teknik ilerleme gibi etkide bulunur. Bu başka üretim sektörlerinde teknik ilerlemenin karşısında durur. "İlerleme burada, gerileme orada." Ricardo kar oranlarının düşmesine dair açıklamasında "doğanın açgözlülüğünü" genişleyici ve yoğun diferansiyel rantlar teorisi formunda sahaya sürerken, Marx bu argümanı doğanın zamanla kullanılamaz hale geldiğı, yani onun "açgözlülüğünün" arttığı şeklinde radikalleştirir. Bu durum toprağı veya doğayı içeren ürünler üretmek için daima daha fazla canlı emeğin ve üretim araçlarının gerekli hale gelmesiyle aynı anlama gelir. Şekil 1'de ki örnekte. CEGH eğrisi başlangıç noktasına doğru hareket edecektir (şeklindeki olası değişikliklerle beraber). Fakat bu verili bir reel ücret hadleri durumunda kar oranlarını düşüren bir etkiye sahip olacaktır. "Bilinç dışı" nda niyetlendilmemiş şekilde, sözkonusu faktörler temelinde, üçüncü defa tekrar, kapitalizmin sosyalizm ile değiştirilmesi eğilimi kendisini gösterir.

Bu çıkarımla Marx tamamen Görünmez Elin etki biçimlerine dair yukarıdaki düşünceleriyle aynı çizgide durmaktadır. Kuşkusuz ortaya çıkan resim şimdi çelişkilidir: eğer kapitalizm toplumsal üretim güçlerini bir taraftan "sera içindeymiş" gibi geliştiriyor, öteki taraftan üretimin doğal temellerini sistematik ve geri getirilemez bir şekilde yok ediyor ise, o zaman geride kalan **çöllerin bilinçli kontrolü** neyi sağlayacaktır?

Marx – şöyle bir çıkarım yapabiliriz- "temel eşiğı-pons asını" yi aşmayı başaramamıştır: Kar hadlerinin eğilimsel düşüşü açıklaması sürdürülebilir değildir. Bu kar hadlerinin düşemez anlamına gelmez, aksine sadece Marx'ın bunu içeren argümanlarının kesin olmadığı anlamına gelir.

7. Yeniden Niyetlenilmemiş sonuçlar problemi

Marx, analitik çalışmaları sürecinde, henüz çok az şey bildiğini düşünerek, bazı fikirlerinin eleştirel bir gözden geçirmeye dayanmadığı kanaatine varır. Matematikle, özellikle diferansiyel denklemlerle, jeoloji, fizyoloji ve kimya gibi farklı doğa bilimleri ile derinlemesine ilgilenir. Doğa bilimleri ile ilgili olarak, artık, Liebig'in çalışmalarını, özellikle onun toprağın yorulma teorisini, okumaz, bunun yerine son el yazmalarının gösterdiği gibi, atom teorisi ve diğer temel sorularla ilgilenir. Bunun yanında Ricordu'yu ve diğer iktisatçıları da okur. Eskiden kapitalizmin emsal örneği ve onun doğal gelişimi olarak Büyük Britanya'yı görürken, şimdi ilgisi artan bir şekilde hakkında daha fazla istatistik verilerin olduğu ve durgunluk eğilimleri göstermeyen Amerika Birleşmiş Devletleri'ne yoğunlaşır. Her şey hakkında bilmek ister, özellikle anonim şirketlerin yükselişi, mülkiyet ve kontrolün ayrılığı ve borsa, ekonomik gelişiminin döngüsellığı ve bunun hesaplanabilirliği hakkında her şeyi bilmek ister. Marx şüpheci ve mükemmeliyetçidir. Peki çalışmasını açık olan bir yığın sorunlardan dolayı nasıl sonlandıracaktır? Bütün MEGA'da sergilenen materyallerde görüldüğü gibi, Marx, olağanüstü bir siyasî insandır fakat her şeyden önce çalışmalarında yeterli ilerlemeyi kaydedemediği özeleştirisini de yapabilen bir bilim insanıdır.

Marx'ın en büyük etkisi siyasidir - ona ve Engels'e dayanan sosyalist rejimlerin oluşması, denilebilir. Esasen Marx'ın kendisi sosyalizm hakkındaki düşüncelerine dair oldukça az şey yazmıştır. Dolayısıyla, onun reel olarak var olan sosyalizmlere nasıl tepki vereceğini bilmek çok da mümkün değildir, fakat onlarla kapitalizmle olduğu gibi acımasızca olmasa da bir anlamda hesaplaşacağına dair nedenler vardır demek çok da yanlış olmaz. Kendi kişiliğinin etrafındaki kültü, aydınlanmacılar katlanılmaz bulacaklardır. Şu soru spekülasyona açıktır: Eğer MEGA Projesi¹⁴, Marx'ın ölümünde kısa bir süre bitmiş ve onun kuşkuları ve öz eleştirisi bilinseydi ne olurdu? Onun ifadeleri o zamanda peygamberin taşlaşmış sözleri olarak alıntılanacak mıydı? Kesinlikle hayır. Belli ölçülerde bu satırların konusu olan oyun biçimiyle

¹⁴ Ç.N. MEGA, öncelikle yayımlanmış olan eserleri içerirken, MEGA2 diye adlandırılan aşama ise yayımlanmamış mektuplar ve özellikle El Yazmaları v.b. de kapsamakta olup halen yayımlanması devam etmektedir. Yazar Kurz, bu metinde MEGA ve MEGA2 farklılığına gitmemiştir.

karşı karşıyayız: Sadece Kapital'in Birinci Cildinin niyetlenilmemiş sonucu olarak reel sosyalizm. Tarihin ironisi!

Marx bugün hala okunmaya değer mi? Kuşkusuz. Felsefe, sosyoloji, politik teori ve ekonomi disiplinleri üzerindeki etkisi büyüktür. Bu disiplinleri etkilemiştir ve etkilemeye devam etmektedir. Amerikan yazar William Faulkner'in söylediği gibi, bütün büyük entellektüeller için olduğu gibi, Adam Smith, Karl Marx veya Charles Darwin için de şu söylenebilir: "Tarih, geçmiş değildir; O şimdidir". Onun, kapitalizmde söz konusu olanın "katı bir kristalden ziyade, dönüşüm yeteneği olan ve kesintisiz değişim süreci içerisinde kavranan organizma" düşüncesinin kalıcılığı vardır. Evrim, bizi, nereye götürürse götürsün, hiçbir şeyin olduğu gibi kalmadığı ve modernliğin tek sabitinin sürekli değişim içinde olduğundan emin olabiliriz. Sosyalizm umutları, reel sosyalizmler tarafından, ağır bir darbe almıştır. Fakat kapitalizm her zaman aynı kapitalizm değildir. Ekonomik yapılar birbirlerinden çok farklıdır ve Smithçi argümanların merkezinde duran "iyi topluma" dair eski sorular dünyayı saran finans ve ekonomik krizler sonucunda önceden olmadığı kadar güncel hale gelmiştir. MEGA'nın Dördüncü Bölümünde yer alan jeolojik çalışmalarında, Marx, toprağı ve insanlığı birbirine etkide bulunan iki yaşayan organizma olarak kavramıştır. Bu durumda sorulacak soru şudur: *Bu ikisi birarada yaşayabilecekler midir yoksa Yerküre silkinip insanlığı üzerinden atacak mıdır?* Bu soru son zamanlarda doğa bilimcisi Stephen Hawking'i de meşgul eden sorulardan biridir.

Kaynakça

Cannan, E. (1929). *A Review of Economic Theory*, London: P.S. King and son.

Ferguson, A. (1767), *An Essay on the History of Civil Society*, London: A. Millar and T. Cadell.

Faccarello, G., Gehrke, C. und Kurz, H.D. (2016). Karl Heinrich Marx (1818-1883). In G. Faccarello und H.D. Kurz (Hrsg.) *Handbook on the History of Economic Analysis*, Band II, Cheltenham und Northampton: Edward Elgar, S. 211-233.

Hume, D. ([1742] 1988). *Politische und ökonomische Essays*, Teilband 2, Hamburg.

- Kaldor, N. (1955-56), Alternative Theories of Distribution, *Review of Economic Studies*, Bd. 23, S. 83-100.
- Kurz, H.D. (2010a). Sraffa über Bortkiewicz über Marx über Ricardo, in H. Hagemann (Hrsg.), *Sudien zur Entwicklung der ökonomischen Theorie XXIII* zum Thema *Ökonomie und Technik*, Berlin, S. 203-235.
- Kurz, H.D. (2010b). Technical Progress, Capital Accumulation and Income Distribution in Classical Economics: Adam Smith, David Ricardo and Karl Marx, *European Journal of the History of Economic Thought*, Bd. 17(5), S. 1183-1222.
- Kurz, H.D. (2013). Das Problem der nichtintendierten Konsequenzen. Zur Politischen Ökonomie von Karl Marx, *Marx-Engels Jahrbuch 2012/13*, Berlin: Akademie Verlag, S. 75-112.
- Kurz, H.D. (2015). David Ricardo: On the Art of „Elucidating Economic Principles“ in the Face of a „Labyrinth of Difficulties“, *European Journal of the History of Economic Thought*, Bd. 22(5), S. 818-851.
- Kurz, H.D., und Salvadori, N. (1995). *Theory of Production. A Long-Period Analysis*, Cambridge. Paperbackausgabe 1997.
- Kurz, H.D., und Sturn, R. (2013). *Die größten Ökonomen: Adam Smith*, Stuttgart.
- Mandeville, B. (1924). *The Fable of the Bees; or, Private Vices, Publick Benefits*, Oxford: Clarendon.
- Marx, K. (1968). *Theorien über den Mehrwert*, Erster Teil, Berlin: Europäische Verlagsanstalt.
- Karl Marx/Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (MEGA), International Marx-Engels Foundation (IMES) (Hrsg.), Zweite Abteilung: „Das Kapital“ und Vorarbeiten (15 Bände in 23 separaten Teilen, 1976–2012, mehrere Herausgeber, Berlin: Akademie Verlag. <http://www.oldenbourg-verlag.de/akademie-verlag/marx-engels-gesamtausgabe>). Hier die Bände 1.2 und 4.2, zitiert als MEGA² II/1.2 und MEGA² II/4.2.

- Okishio, N. (1961). Technical Changes and the Rate of Profit, *Kobe University Economic Review*, Bd. 7, S. 85-99.
- Okishio, N. (1963). A Mathematical Note on Marxian Theorems, *Weltwirtschaftliches Archiv*, Bd. 92, S. 287–299.
- Ricardo, D. (1951). *On the Principles of Political Economy and Taxation*, Bd. 1 der *Collected Works and Correspondence of David Ricardo*, hrsg. von Piero Sraffa unter der Mitarbeit von Maurice H. Dobb, Cambridge.
- Ruse, M. (1988). Molecules to Men: Evolutionary Biology and Thoughts of Progress, in M. H. H. Nitecki (Hrsg.), *Evolutionary Progress*, Chicago, IL.
- Samuelson, P.A. (1957). Wages and Interest: A Modern Dissection of Marxian Economic Models, *American Economic Review*, Bd. 47, S. 884-912.
- Schotter, A. (1985). *Free Market Economics. A Critical Appraisal*, New York.
- Smith, A. (1976). *The Theory of Moral Sentiments*, in *The Glasgow Edition of the Collected Writings of Adam Smith*, Bd. I, Oxford: Clarendon. Kurzzitat: TMS.
- Smith, A. (1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, in *The Glasgow Edition of the Collected Writings of Adam Smith*, Bd. II, Oxford: Clarendon. Kurzzitat: WN.
- Sraffa, P. (1960). *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge.